

«Keeri' jani' taq ajxik'chikop,
ojoj chaqajaa' nojkowiini nqaaya' ruuq'lij ja
k'iyab'ajnikil k'o chi qakojol utz k'a nqaaya'
ki'kotemaal pa qak'aslemaal»

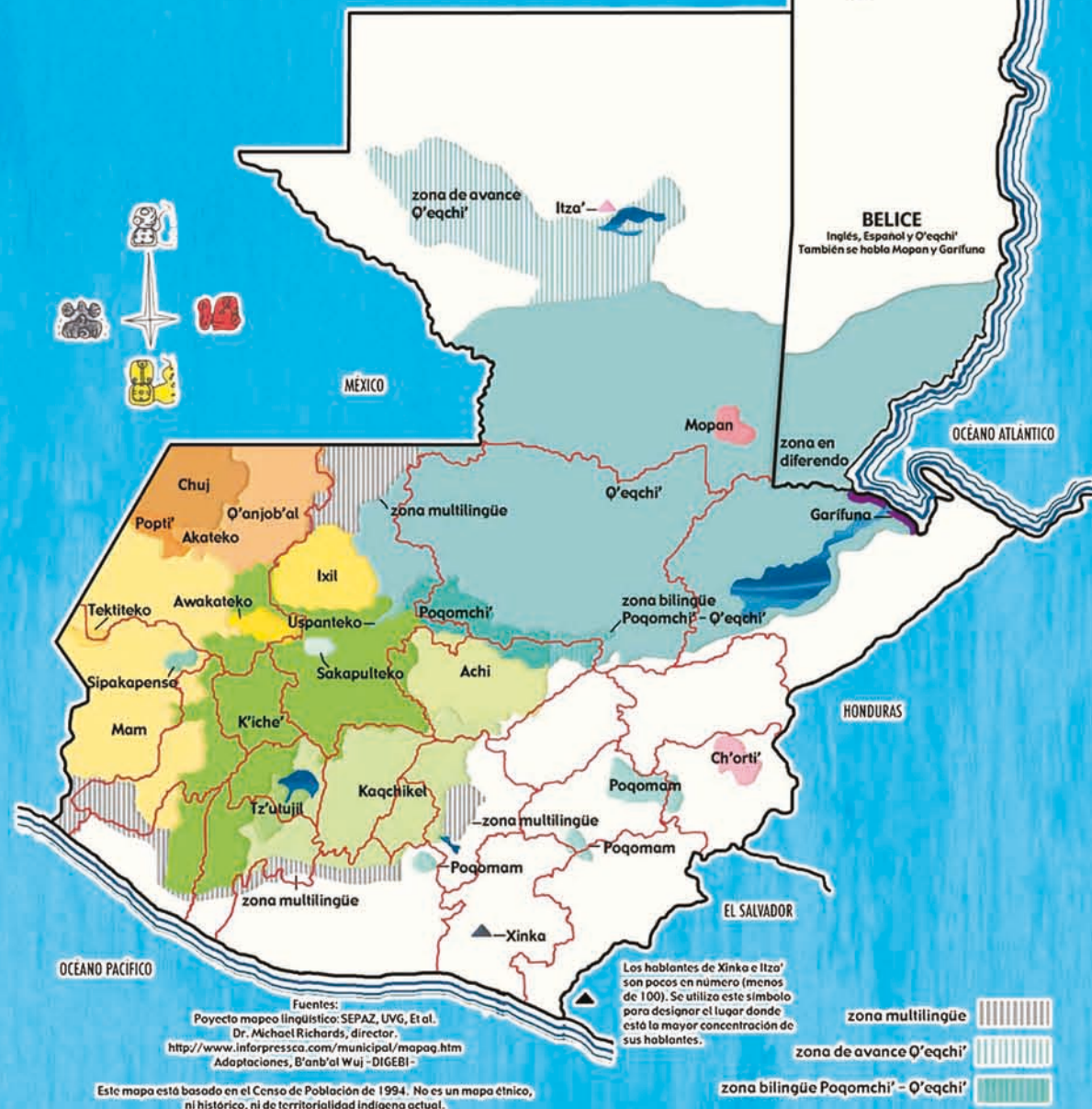

Kemon Tz'ij

Rub'eeyaal samajiineem rixin tz'ijb'aeneem k'in sik'iineem rachib'iil ruuk'u'x k'aslemaliil.

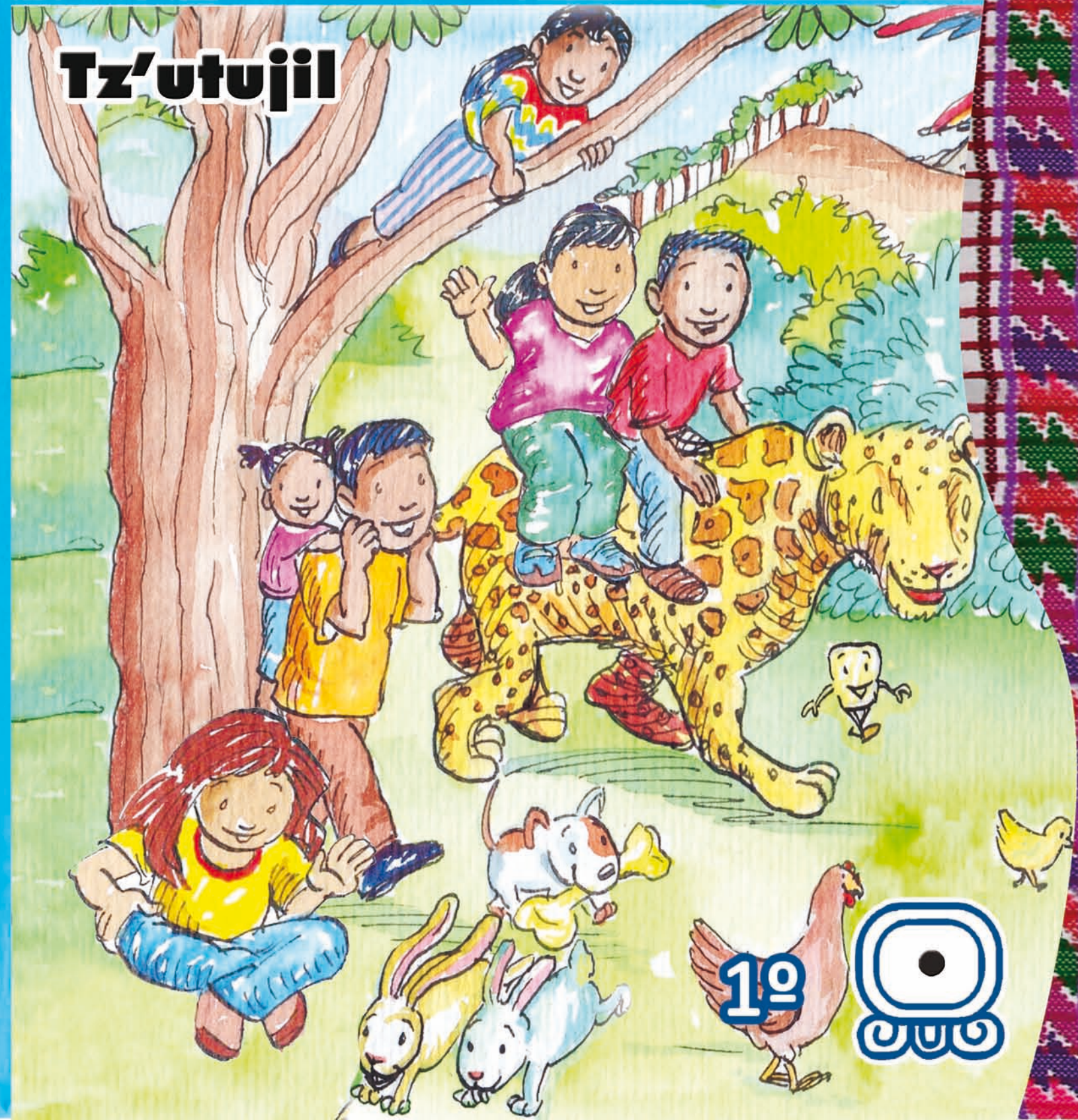
Najb'ey ruuxee' ajtijaal

RETAL IXIMULEW Mapa Lingüístico de Guatemala Idiomas mayas, xinka y garífuna

Distribución gratuita

Tz'utujil

Rub'eeyaal samajiineem rixin tz'ijb'aeneem k'in sik'iineem rachib'iil ruuk'u'x k'aslemaliil.

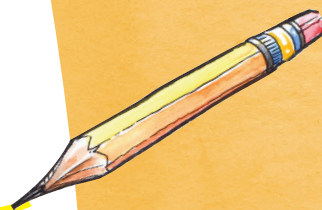
Tz'utujil Kemon Tz'ij - Najb'ey ruuxee' ajtijaal

19

Kemon Tziiij

Najb'ey ruuxee' ajtijaal

Primer grado primaria

Catalogación de la fuente

Proyecto de Desarrollo Santiago - PRODESSA.

Kemon Tziiij - *Primer grado primaria*

Programa de lectoescritura eficaz con enfoque de valores. Primera edición. Guatemala, 2012. 184 p. ISBN en trámite.

Temas: Comprensión lectora, equidad de género, paz y derechos humanos, bilingüismo e interculturalidad, pensamiento lógico, comunicación y lenguaje.

Autoridades Ministeriales

Licenciada Cynthia Carolina del Águila Mendizábal

Ministra de Educación

Licenciada Evelyn Amado de Segura

Viceministra Técnica de Educación

Licenciado Alfredo Gustavo García Archila

Viceministro Administrativo de Educación

Doctor Gutberto Nicolás Leiva Alvarez

Viceministro de Educación Bilingüe e Intercultural

Licenciado Eligio Sic Ixpancoc

Viceministro de Diseño y Verificación de la Calidad Educativa

M.Sc. Claudia Ruiz Casasola de Estrada

Directora General de Gestión de Calidad Educativa –DIGECADE-

M.Cs. Oscar René Saquil Bol

Director General de Educación Bilingüe Intercultural –DIGEBI-

Federico Roncal Martínez y Edgar García Tax -

Codirección Proyecto de Desarrollo Santiago -PRODESSA

Erwin Salazar De León - Coordinador del Área de Proyectos Educativos

Equipo de producción y coordinación

Federico Roncal Martínez

Erwin Salazar De León

Coordinación de la producción

Yesenia Juárez

Edgar García Tax

Silvia Montepeque

Erwin Salazar

Autoría de lecturas

Silvia Montepeque

Daniel Caciá Álvarez

Mediación pedagógica

Federico Roncal Martínez

Revisión y asesoría pedagógica

Edgar Daniel Morales

Héctor de León Alonzo

Paula Veliz

Ilustración

Diana Zepeda Gaitán

Gustavo Xoyón

Diseño gráfico

Fredy Gerardo Quiacaín Cotuc

Revisión y traducción al idioma

tz'utujil

Equipo Técnico de DIGEBI

Luis Fernando Paredes Pereira

**Subdirector de desarrollo
educativo bilingüe intercultural**

Kajb'e Cayetano Rosales

**Coordinador del departamento
de materiales educativos bilingües
interculturales**

Lisbeth Etelvina Son Simón

Revisión y adaptación de artes finales

Este libro fue elaborado y financiado por PRODESSA.

Guatemala, mayo de 2012.

Queridas niñas y queridos niños:

Es un gusto para el Ministerio de Educación, poner en sus manos los textos de Comunicación y Lenguaje en diferentes idiomas que se hablan en nuestro país.

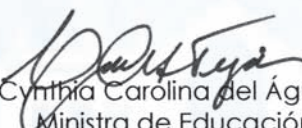
En los textos podrán encontrar temas sobre la comunicación en la vida familiar, comunitaria y en los pueblos, la forma de comunicarse con el universo, los animales, las plantas y otros seres, que espero despierte su curiosidad, creatividad e interés por investigar. Asimismo puedan entender, interpretar y sobre todo vivenciar todo el conocimiento de las abuelas y los abuelos en las diferentes comunidades e idiomas de los cuatro pueblos de Guatemala.

De igual forma, ofrece la oportunidad de conocer y desarrollar diferentes discursos, así como las normas de cortesía, consejos, agradecimiento y otros, como elemento importante en las culturas. Además conocerán otros documentos importantes como el Popol Wuj, el Chilam Balam y otros presentados en forma de historias.

Todos los contenidos están presentados para que ustedes niñas y niños puedan comunicarse en sus idiomas y puedan realizar diferentes actividades que ayuden a desarrollar los procesos de la escucha, el habla así como de lectura y escritura, porque estas habilidades formarán parte esencial del aprendizaje.

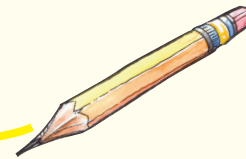
Estoy segura que estos textos les ayudará a desarrollar sus idiomas maternos, ya que comprende temas y contenidos contextualizados según el idioma y la cultura del área al cual va dirigido. Por eso, es importante que le dediquen tiempo e interés para leerlo, que desarrollen las actividades que les sugiere, que compartan con los demás lo que encuentren en él, que lo tengan como el mejor amigo que los acompaña siempre.

Con aprecio para ustedes niñas y niños; Mayas, Garífunas, Xinkas y Mestizos.

Licenciada Cynthia Carolina del Águila Mendizábal
Ministra de Educación

Rucholajíil sík'íineem ruk'amoon to ja wuu'j

Ajilab'al	Ruub'ii'	Rub'eeyaal	Ruuxaaq
1.	Ja tz'i' k'in ja ruub'aaq	Pixab'altziji	9
2.	Ixiim, Kinaq' k'in Koy	Cholontziji	15
3.	Jun ch'ooy naq'an ruupaam	Pixab'altziji	21
4.	Ja kajuleew kixiin chikopaa'	Cholontziji	27
5.	Jar erachib'iil jar ixtan Clara	Na'tab'altziji	31
6.	Jar inin ma in jun ala's ta	Cholonk'asleemaal	37
7.	Ja muchu'lachib'al rixiin tan Rosita	Rub'eyaliil	43
8.	Ja chee' rixiin tan Adela	Pajch'untziji	47
9.	Ja kajuleew k'iy ruka'yib'aliil	Tzijooneem	57
10.	¿Naq xk'amo' eel ruxampare'm ja taa' Pala's?	Cholontziji	67
11.	Jun jaay rixiin jun umul	Cholontziji	75
12.	¡K'o jun waanaa'!	Tzijooneem	81
13.	Pakal k'in ja kemem kixiin am	Tzijooneem	91

Ajilab'al**Ruub'ii'****Rub'eeyaal****Ruuxaaq**

14.	Ja taq ak' k'in ja chi' ruuwach ixiiim	Pixab'altziiij	101
15.	Ja mix toq chi aaq'a'	Nawalintziiij	109
16.	Ja nuxaamaal qas looq'	Pajch'untziiij	115
17.	Ja jun ajilab'alqas nutzix ruuwach	Cholontziiij	121
18.	Qojtaqiiij qojk'ase'e jani' taq chee'	Tzijooneem	127
19.	Ja q'a'xnaqlaj jaay rixiin ruuwach uleew	Pajch'untziiij	135
20.	Ja Xojooj kixiin ulaa' winaqii'	Cholontziiij	141
21.	¡Qas ta qan yuquyaq awixkin!	Nawalintziiij	151
22.	Ja nimaal k'in inin	Tzijooneem	157
23.	Ja tix Bernardo	Cholontziiij	163
24.	Ninkowiini ninooq'i, ja wi nwaajo'	Tzijooneem	169
25.	Ja kika'yiib'aal jar ajxiik' chikopaa'		177

Tawojtaqii jani' taq ja sik'iineem k'in jani' naab'an chi re rusik'ixiik:

Ja taq sik'iineem qas utz b'anoon to chi re rutz'ijb'axiik utz k'a ja toq ne'asik'iij qas ta k'iy ojtaqiineem nk'eje' kan awuk'iin k'in chaqajaa' qas ta natki'kooti atet. Rumaal ari' chi jun junal kee wa ri' runujk'iik b'anoon to ri':

Tasik'ij ja waa ri' najb'eey

Tab'ana' ka'i' saamaaj:

1. Taniik'ooj ja sik'iineem

Nb'iij chi ja jun junal sik'iineem jaa wa ri' nawijli na chi re ri':

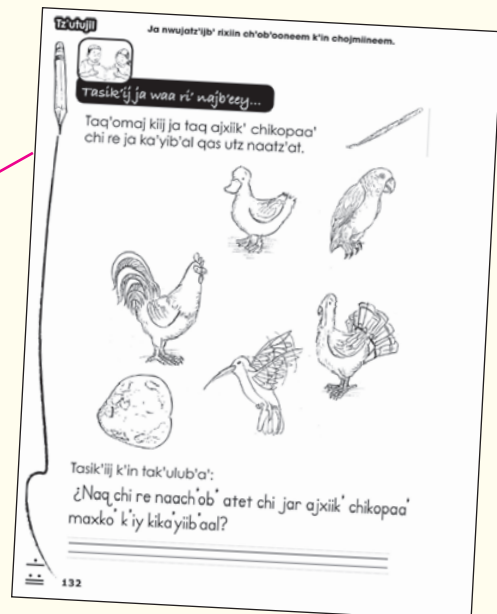
Rub'eyaal ja sik'iineem: k'ooli cholontziij, nawalintziij, tzijooneem, pajch'un tziij owi juun chik.

Ruub'ii': Tasiik'iij k'in tach'ob'o' ja nuuya' rub'ixiik chi aawe.

Achib'al Ke'atz'ata', natruuto' chi ruch'obj'iik naq rub'eyaal ja sik'iineem.

2. Tak'asa' jar anaa'ooj

Chi paan jun jun sik'iineem rajawaxiik naab'an jun ki'iil laj saamaaj najb'eey nasik'ij na, jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Sik'iineem ruk'iin ronojel aak'u'x

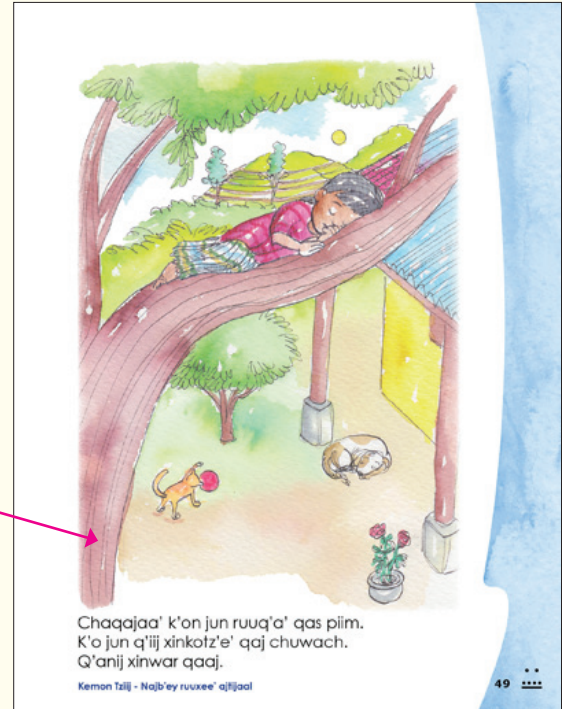
Ejqaal tasik'iij. Tasik'ij chik jutiiij
ja toq ma tich'ob'taji ja nub'iij.
Tatz'ata' jar achib'al.

Tajuxu' ja tziiij ma tich'ob'taj
awumaal

ǵLa nch'ob' ja nsik'iij?

Jaa wa' ti k'utub'aliil natruuto'
chi rojtaqixiik ja wi naach'ob' ja
nasiik'iij.

Tulqa'j chi aawe chi rajawaxiik
nachajiiij ja wuuj ri'. Ma tatz'ijb'aj ta
ruuwach nix ta k'a xtaajux, rumaal
chi nk'atzin chik na chi ke julee' taq
ala'ii' k'in taq ixtanii'.

Ja toq nsik'itaj awumaal

Tab'ana' ka'i' saamaaj:

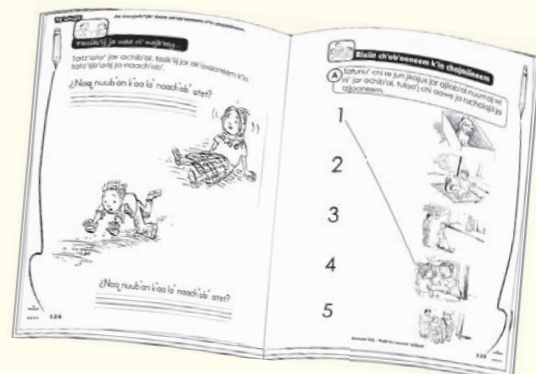
1. Ko'l ch'ob'ooneem

Tach'ob'o' ja xsik'itaj awumaal k'in
tab'iij ja taq tziiij nalax to pan aawi'
rumaal.

2. Saamaaj rixiin ch'ob'ooneem

k'in chojmiineem Ne'awijli pan
awujatz'ijb' utz k'a ne'aach'ob'
k'in ne'achojmiiij.

Ja ruuk'u'x k'asleemaal qas k'iy ruka'yib'aliil

Ja wi naatz'at chi utz, chi jun jun tzijooneem k'o jun ti ruka'yib'aliil chi ruuchii' nuuya' ti rejtaal naq rub'eeyaal ja nasiik'iij. Kaji' ja ruka'yib'aliil k'in chi jun junal k'o jun nimatzijooneem nuuchol. Jaa wa' nb'ij tziij chi ja toq xtasiik'iij ja jun jun tzijooneem chaqajaa' k'ooli nawojtaqiiij k'in nasamajiiij chi re ja:

Wachawinaq

Nqojtaqiiij nqanimarisaj qaaq'iij jar ojala'ii' k'in ixtanii'.
Chaqajaa' nqojtaqiiij chi juunaam qaaq'a' chi re ja saamaaj k'in rub'eeyaal k'asleemaal jar aachi k'in ixoq.

Ka'i' Tzijob'al k'in k'iyab'ajnikiil

Nqojtaqiiij chi maxx'o' rajawaxiik ja qatzijob'al k'in qab'ajnikiil utz k'a qas pa rub'eeyaal nqaq'ijla' wi' qii'.

Kowil Chii'aj Winaq k'in Jororeem B'ajnikiil

Ja ruk'asleemaal jun ixtan k'in jun alaa' qas rajawaxiik. Qas qak'ojtisaj qak'u'x k'in qaya'a' pa rub'eeyaal ja rukowil qaachii' utz k'a nqaaya' rub'iixiik ja toq ntzajq b'eey chi qaawach. Xa keeri' nojkowiini pa jororeem k'in ki'koteemaal nojk'eje'e.

Rucholaajiiil Na'ojiineem

Nqojtaqiiij qas pa rub'eeyaal nqaach'ob' ruchojmarisaxiik ja ruk'ayeewaal nqijli chi paam ja qak'asleemaal.

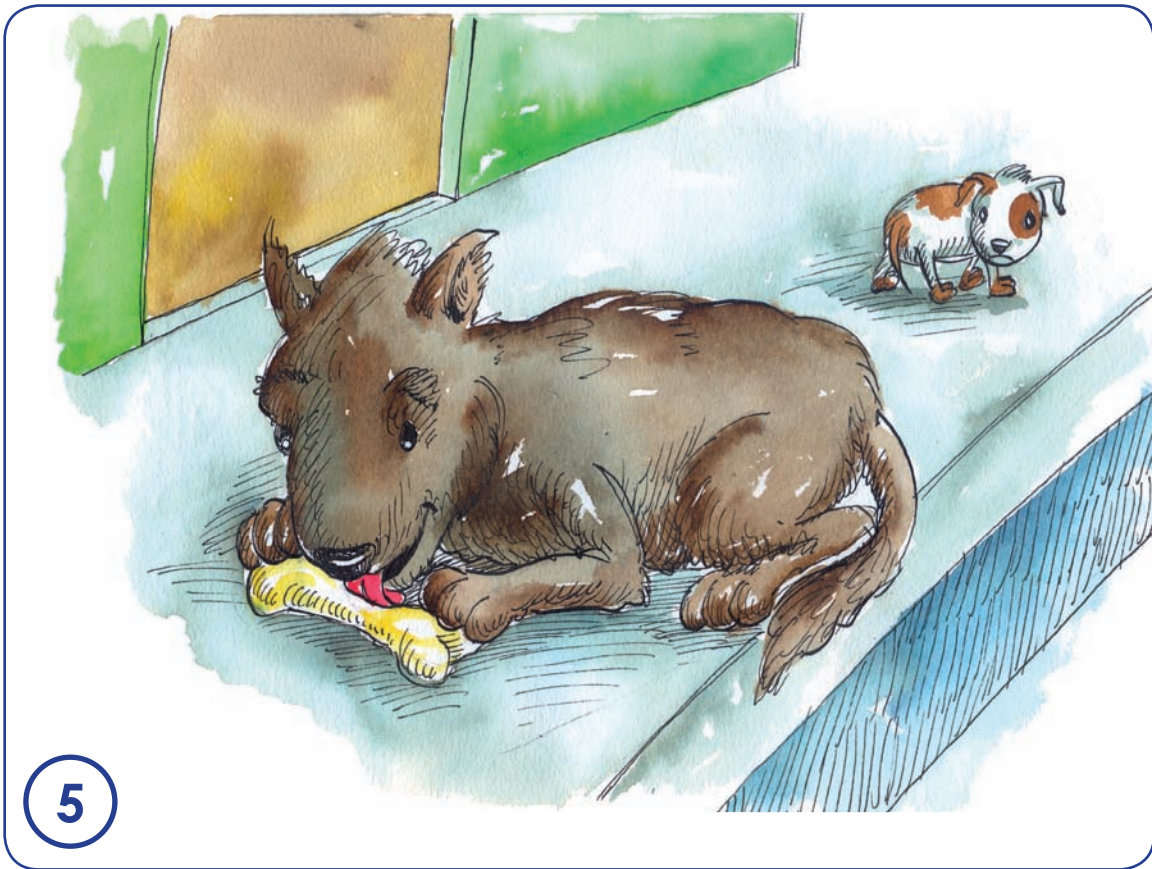
Nb'ij tziij chi nawijli pa jun junal tzijooneem k'aak'a naa'ooj chi re wachawinaq, k'iyab'ajnikiil, Kowil Chii'aj Winaq, Jororeem B'ajnikiil k'in Rucholaajiiil Na'ojiineem. Jaa wa' tzijooneem ri' maxx'o' ch'ob'ooj k'in sakiineem naa'ooj nuuya' kan chi aawe. Chaqajaa', qas pa xuk'uk'eem k'in ki'koteemaal natkowiini naaya' rub'iixiik jar anaa'ooj chi re awa' tzijooneem. Xtaatz'at k'a chi natki'kooti k'in qas nk'ask'oti aak'u'x rumaal.

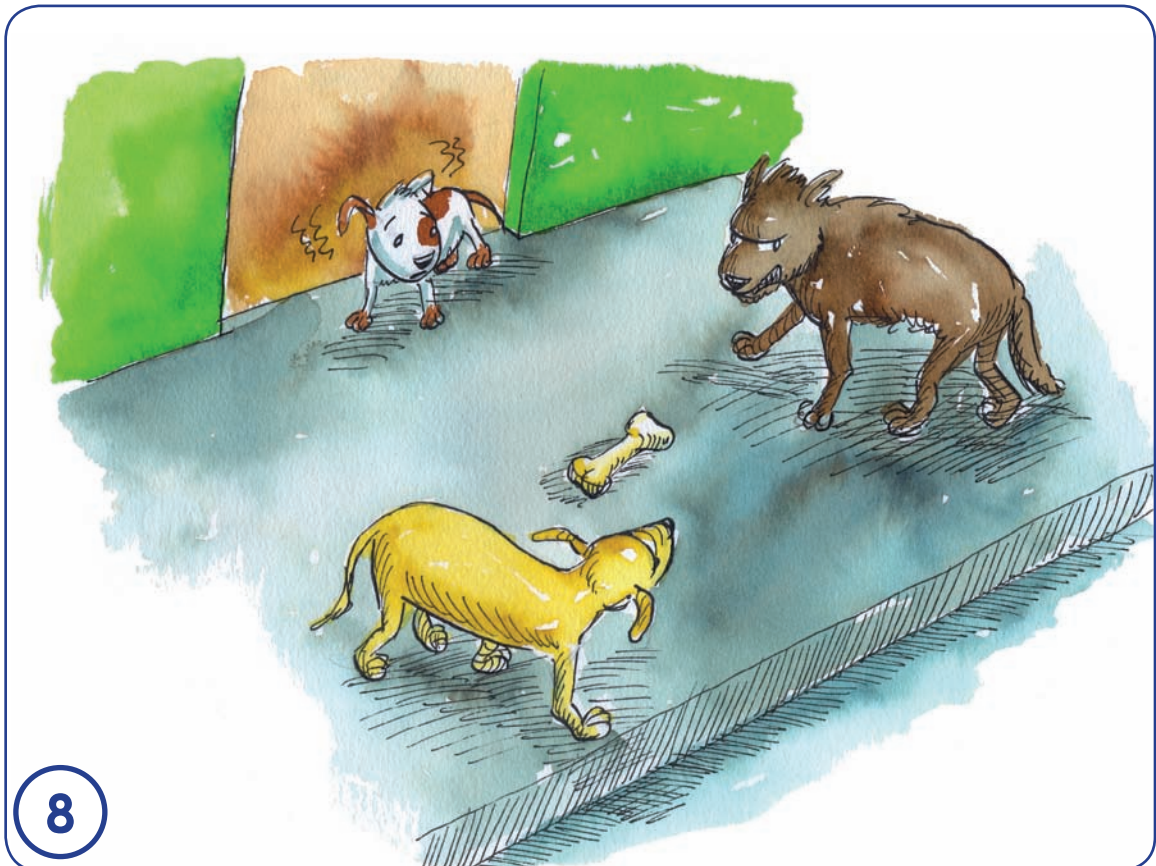
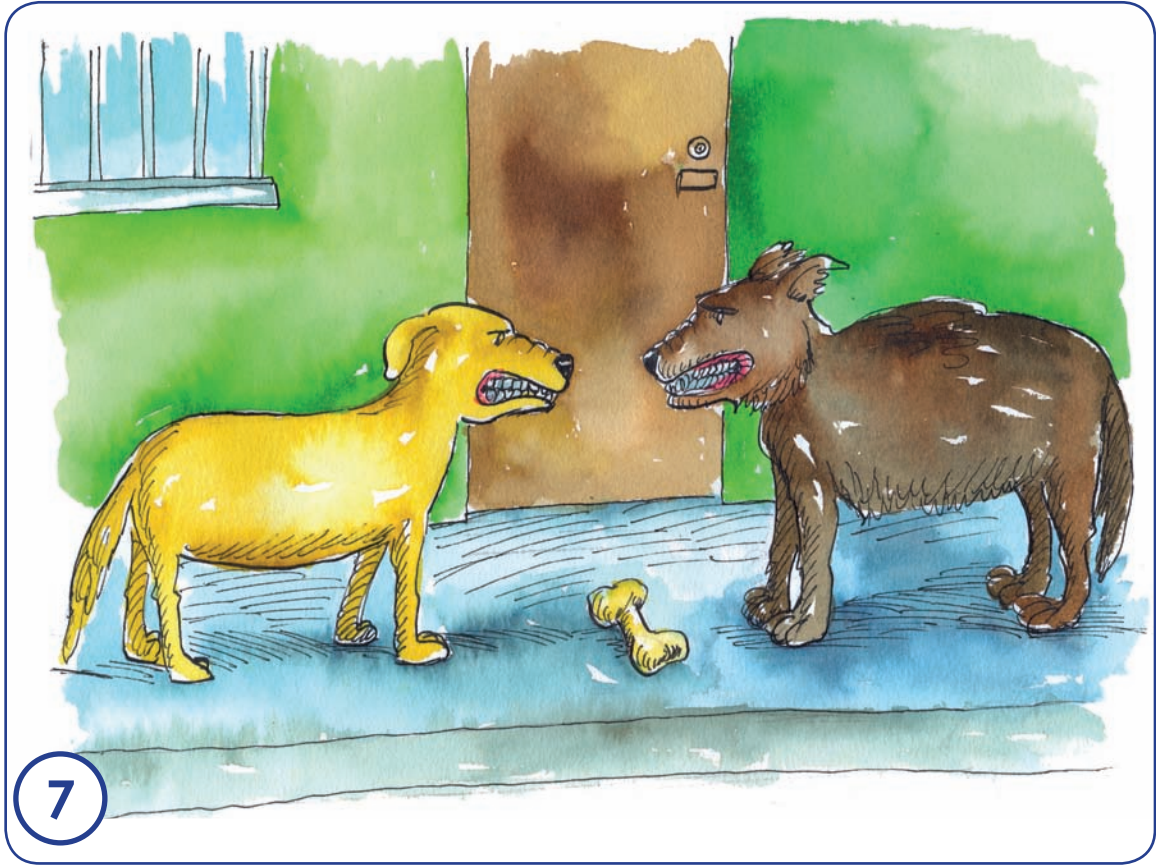
**¡Kaamiik nuuya' el rii' qas pa ki'kotemaal,
qamaja' eel ruk'iin ja najb'ey tzijooneem!**

Ja tzi' k'in ja ruub'aaq

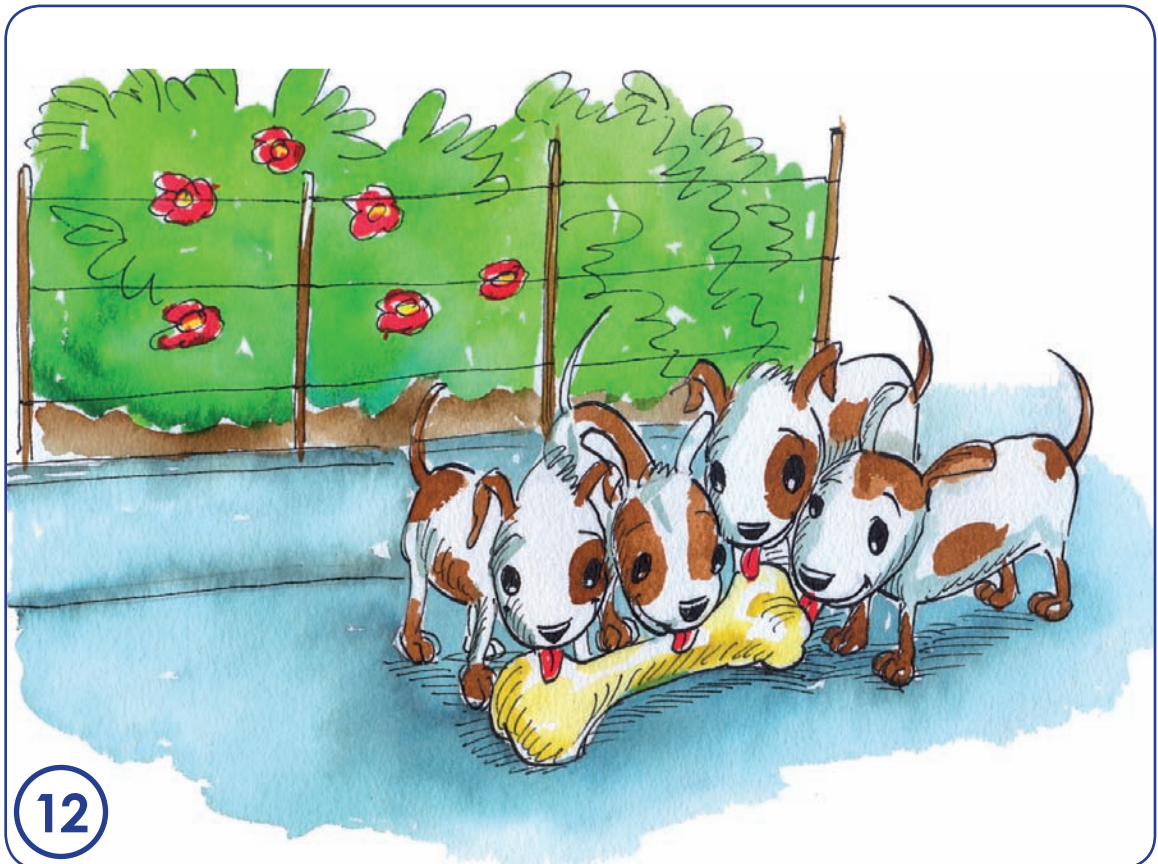

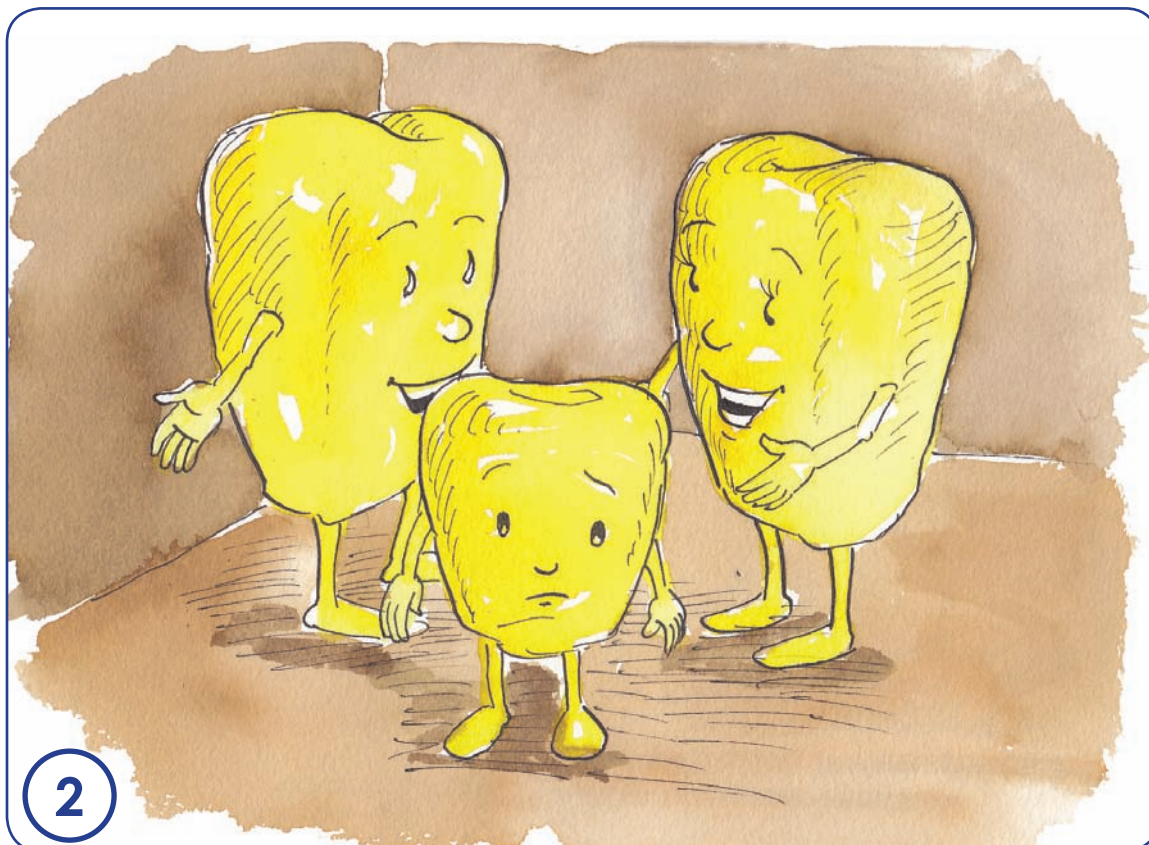
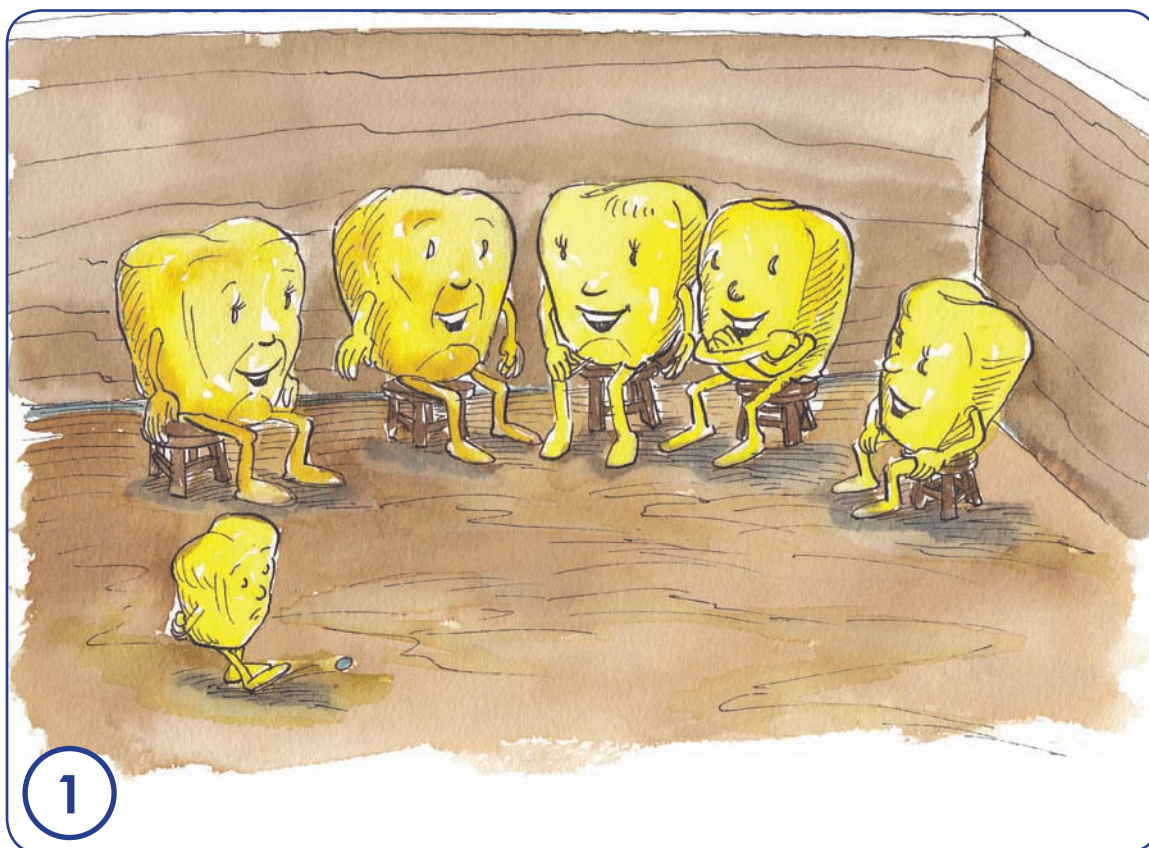

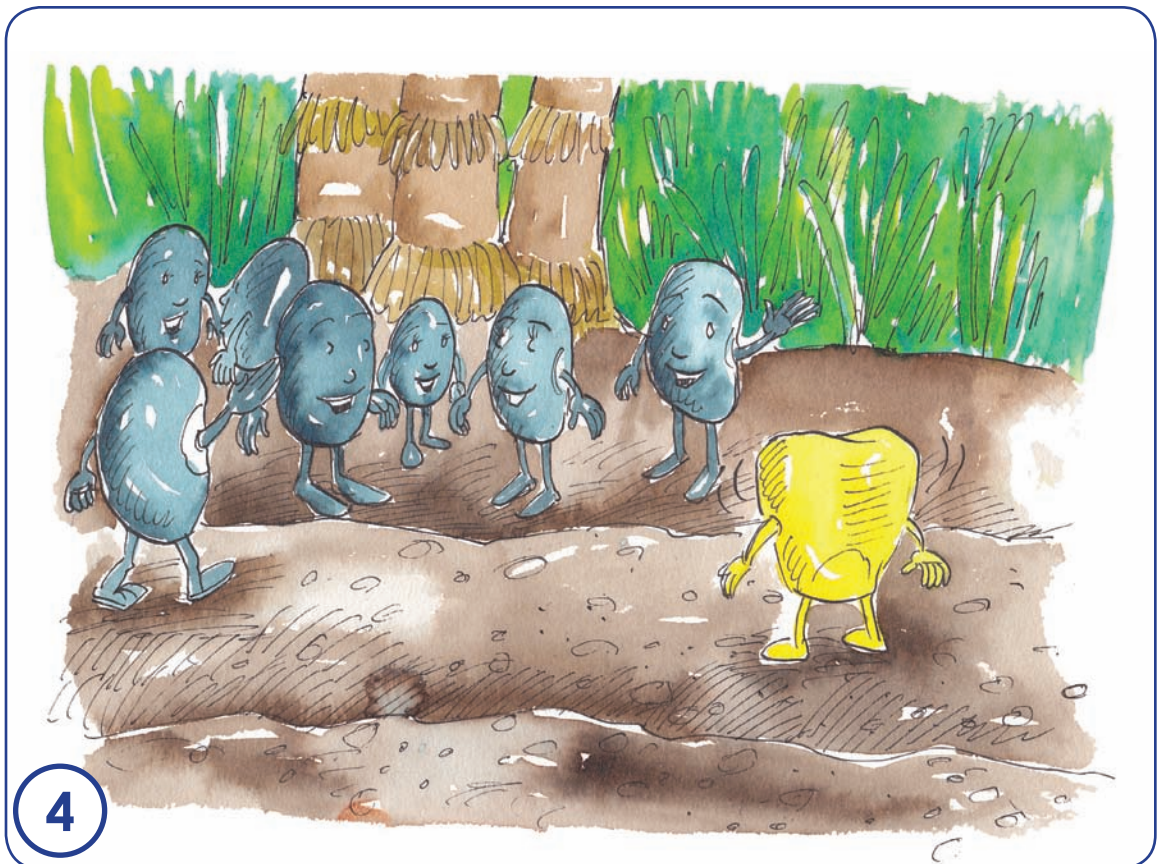
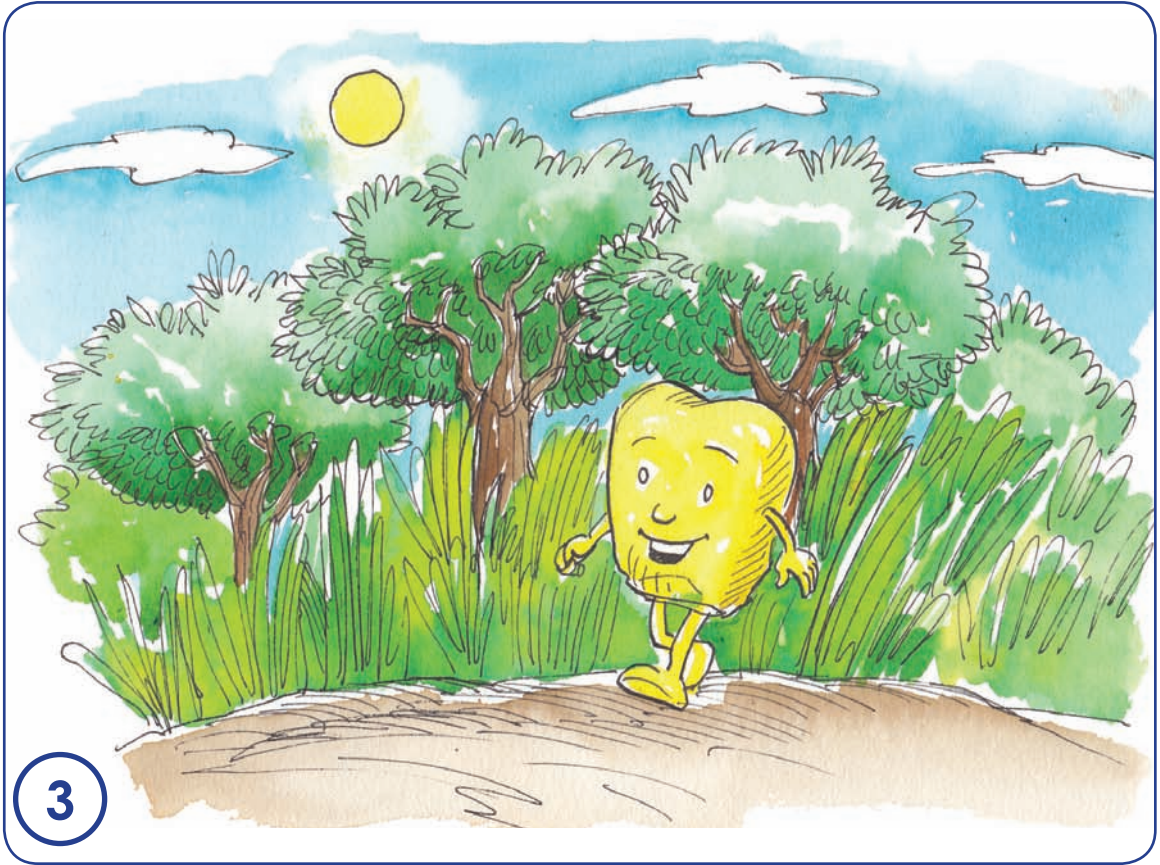

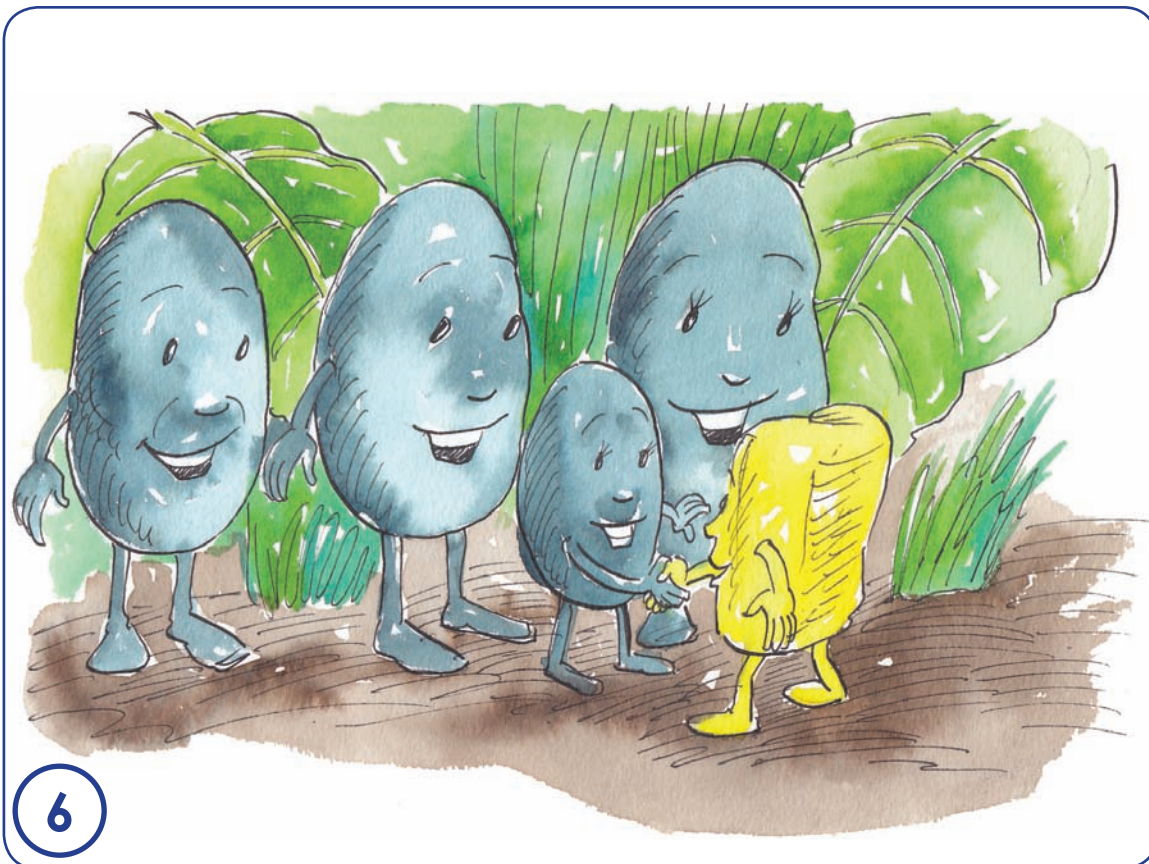
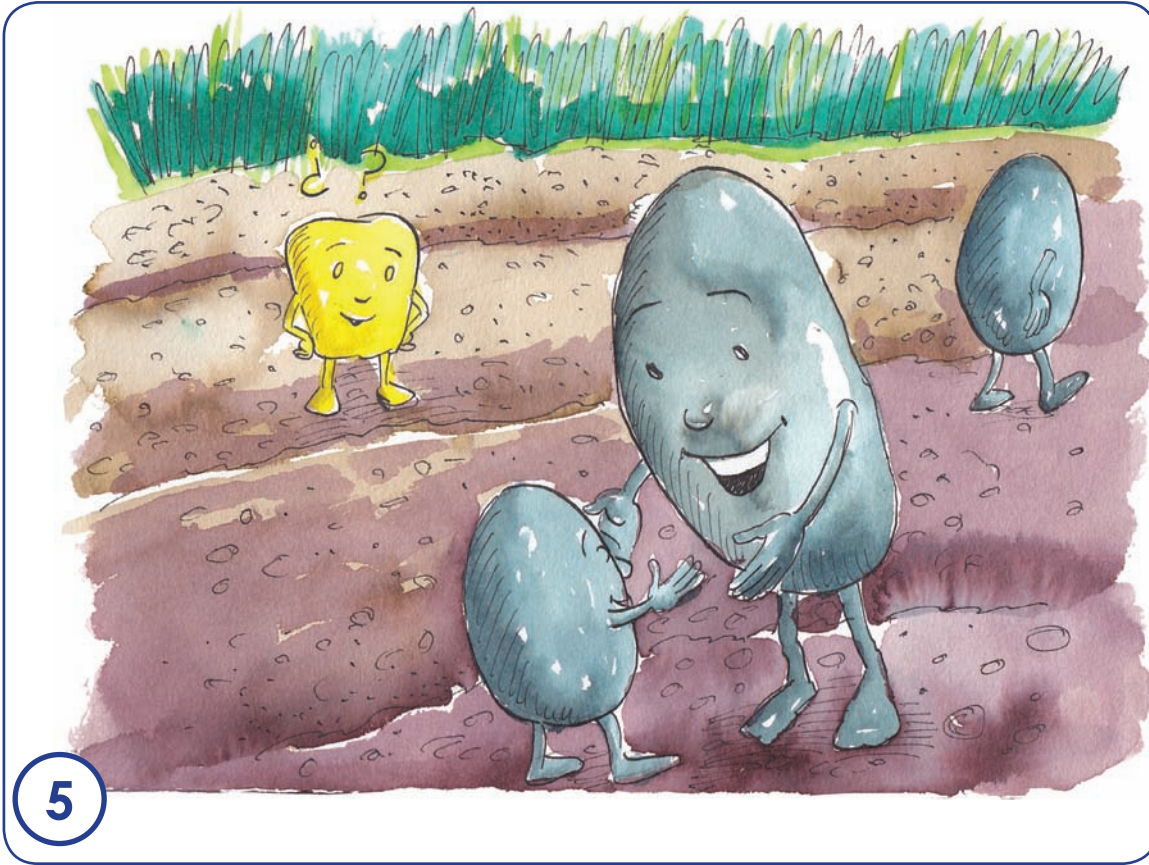

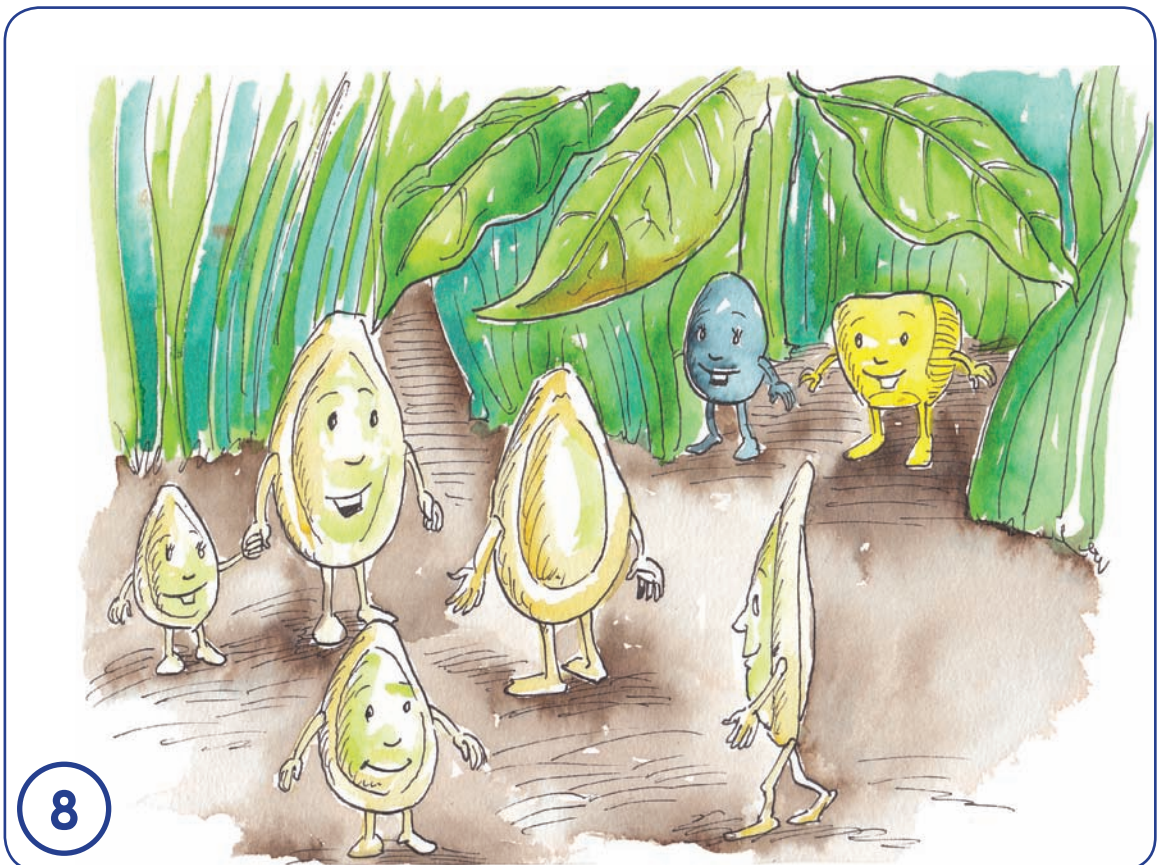

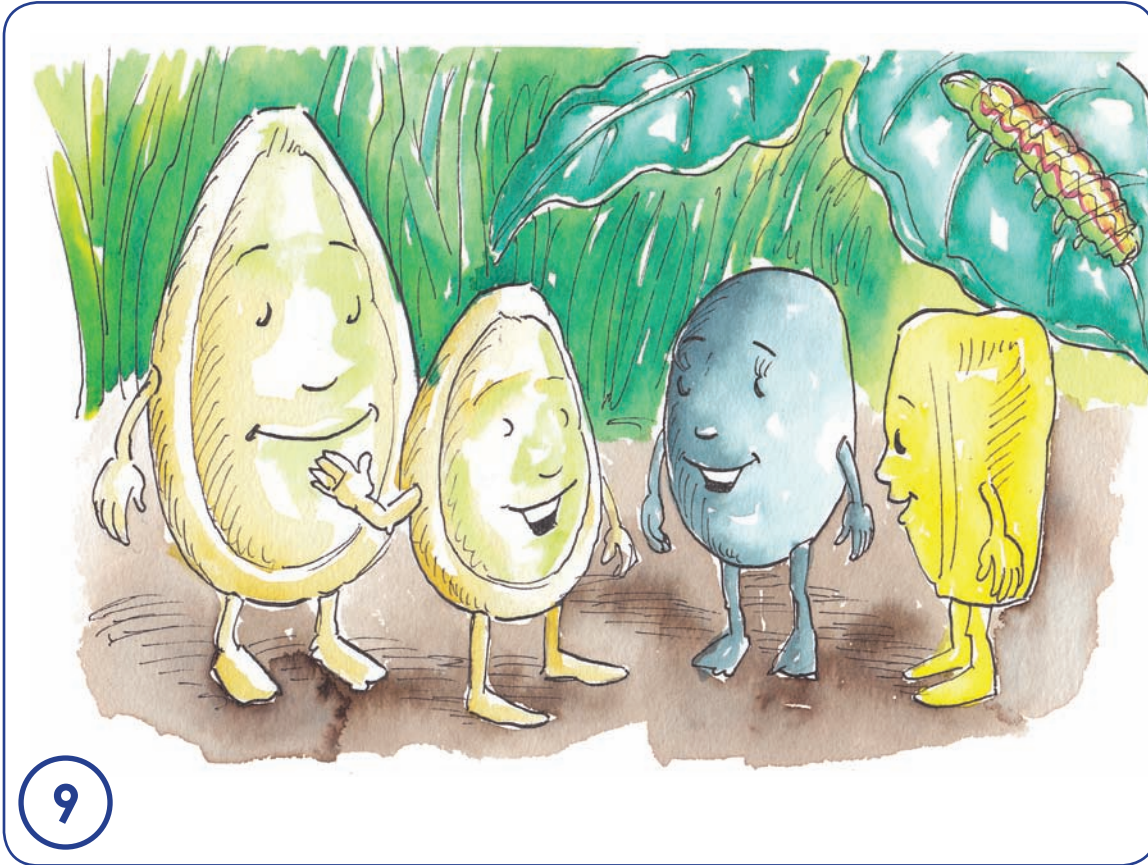
Ixiim, Kinaq' k'in Koy

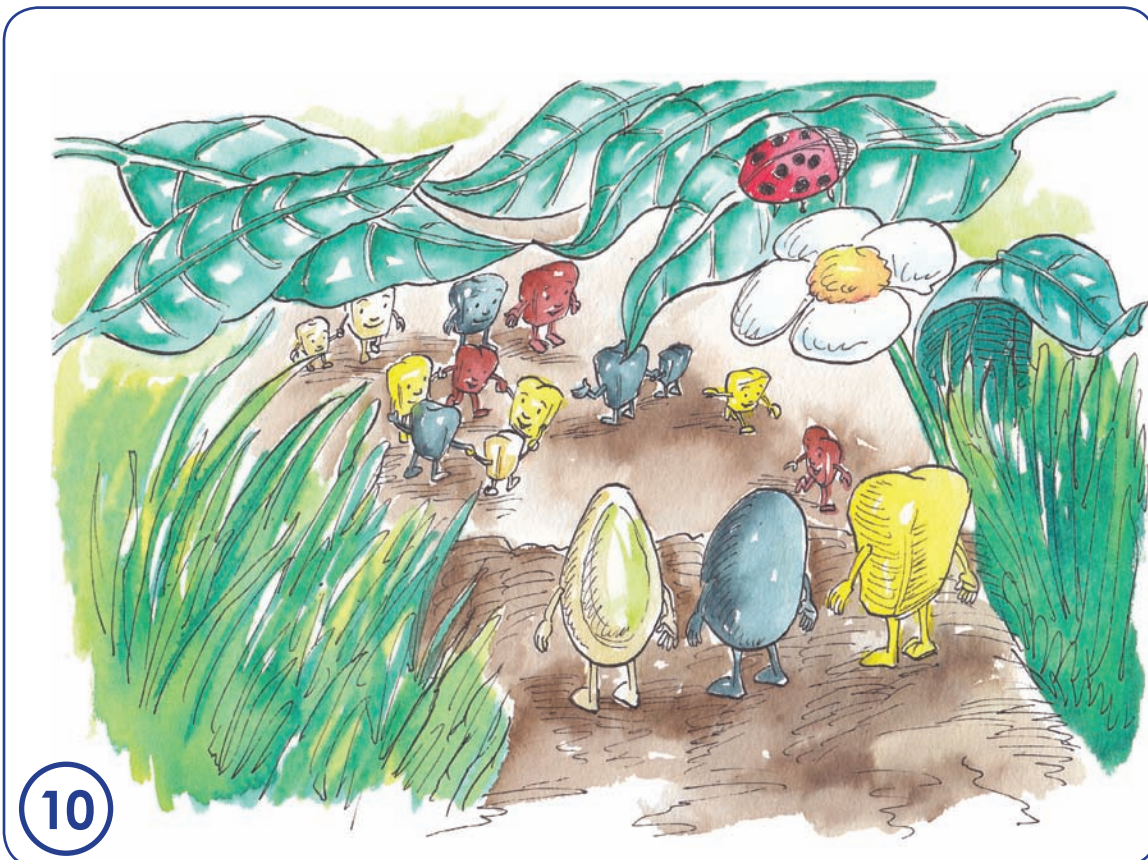

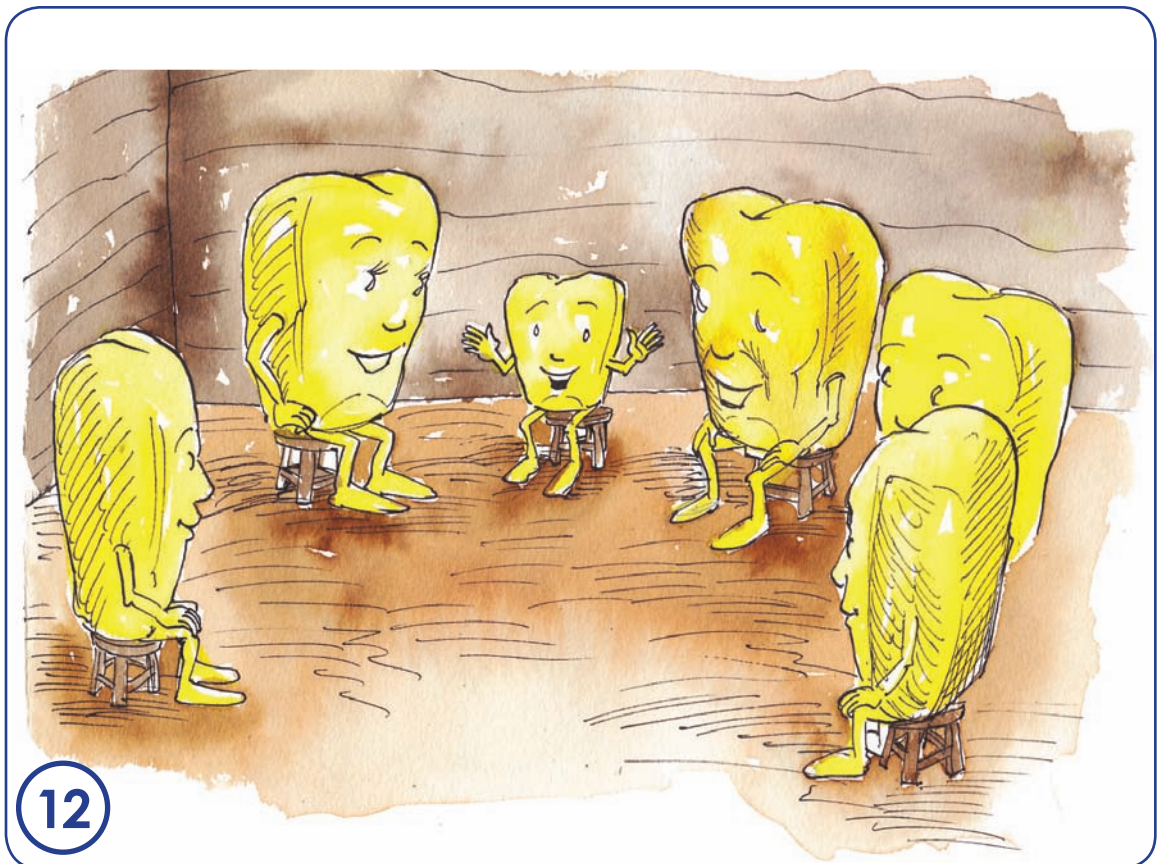
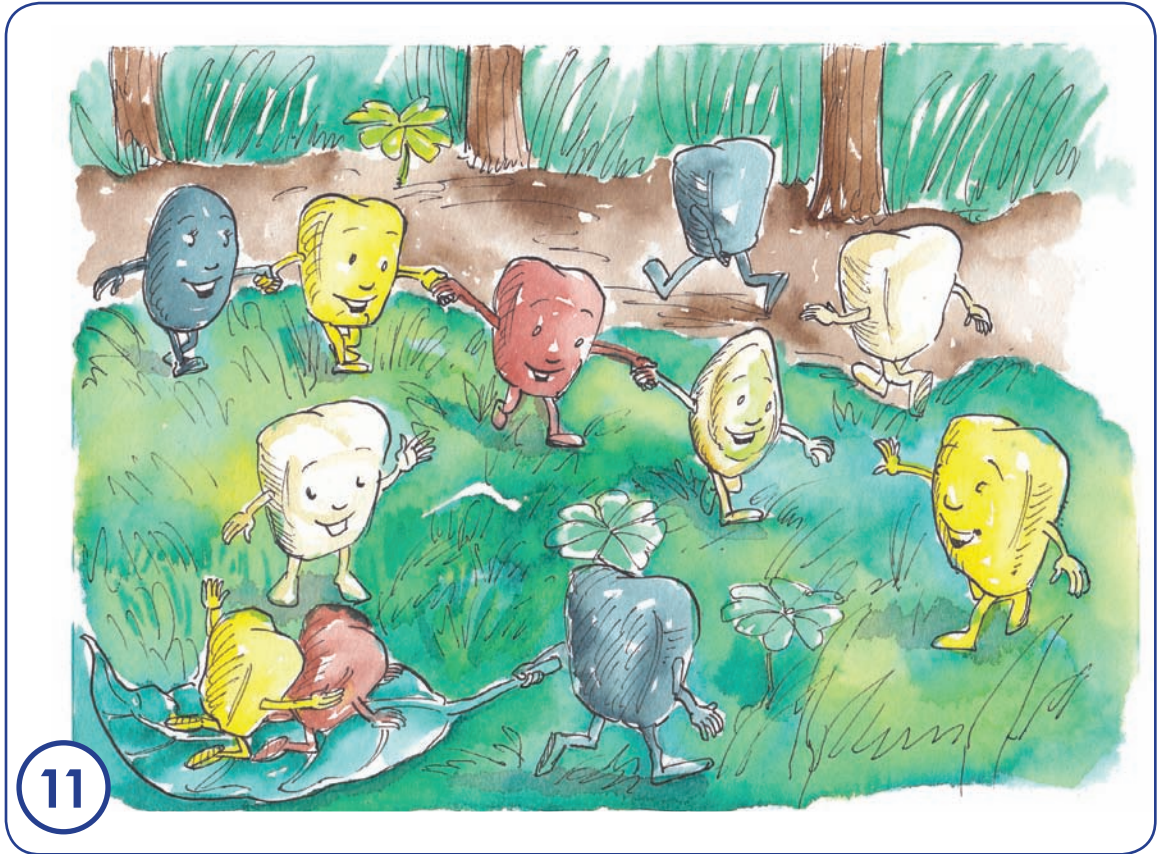

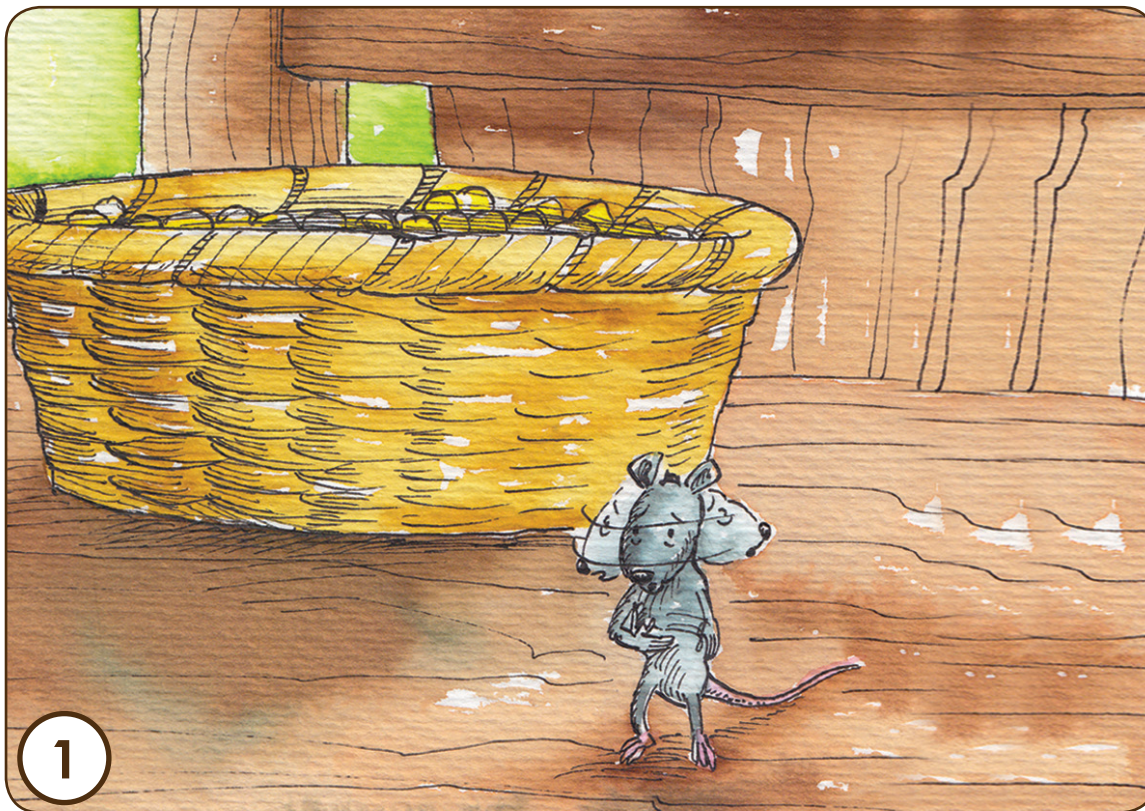
9

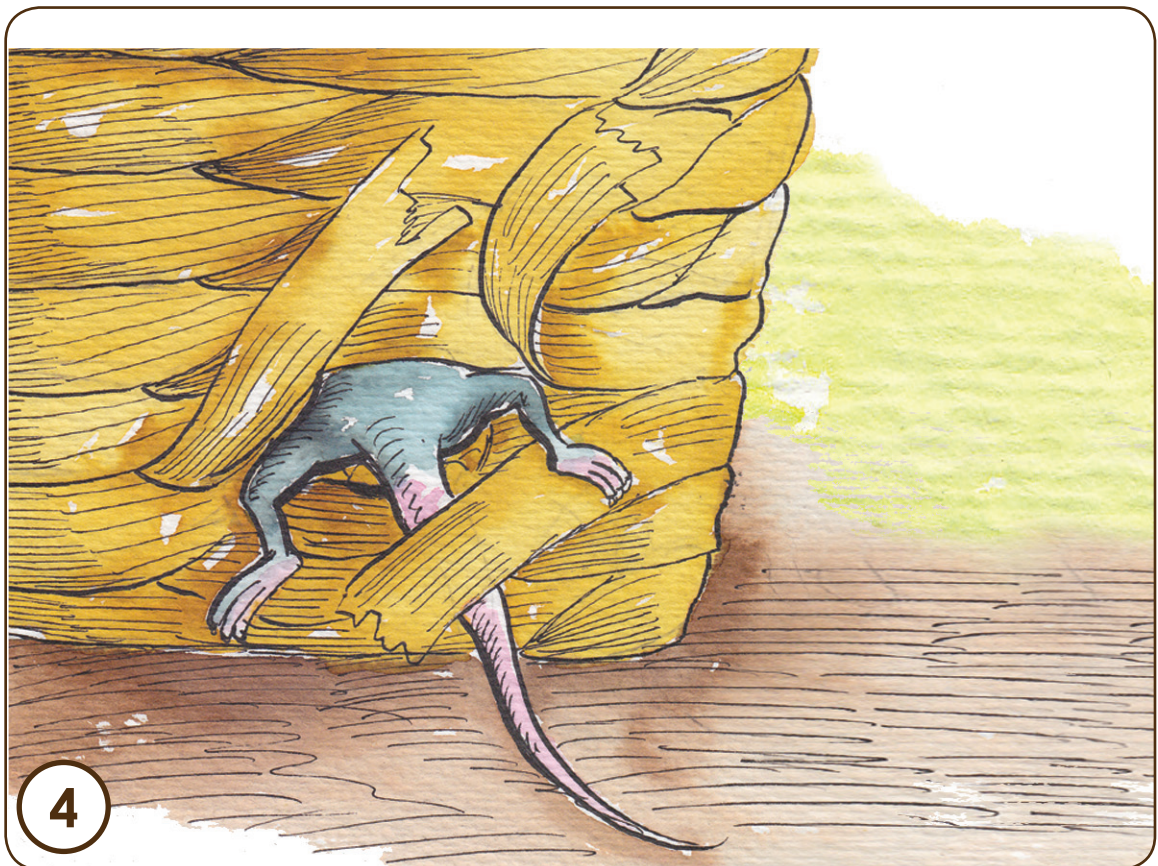

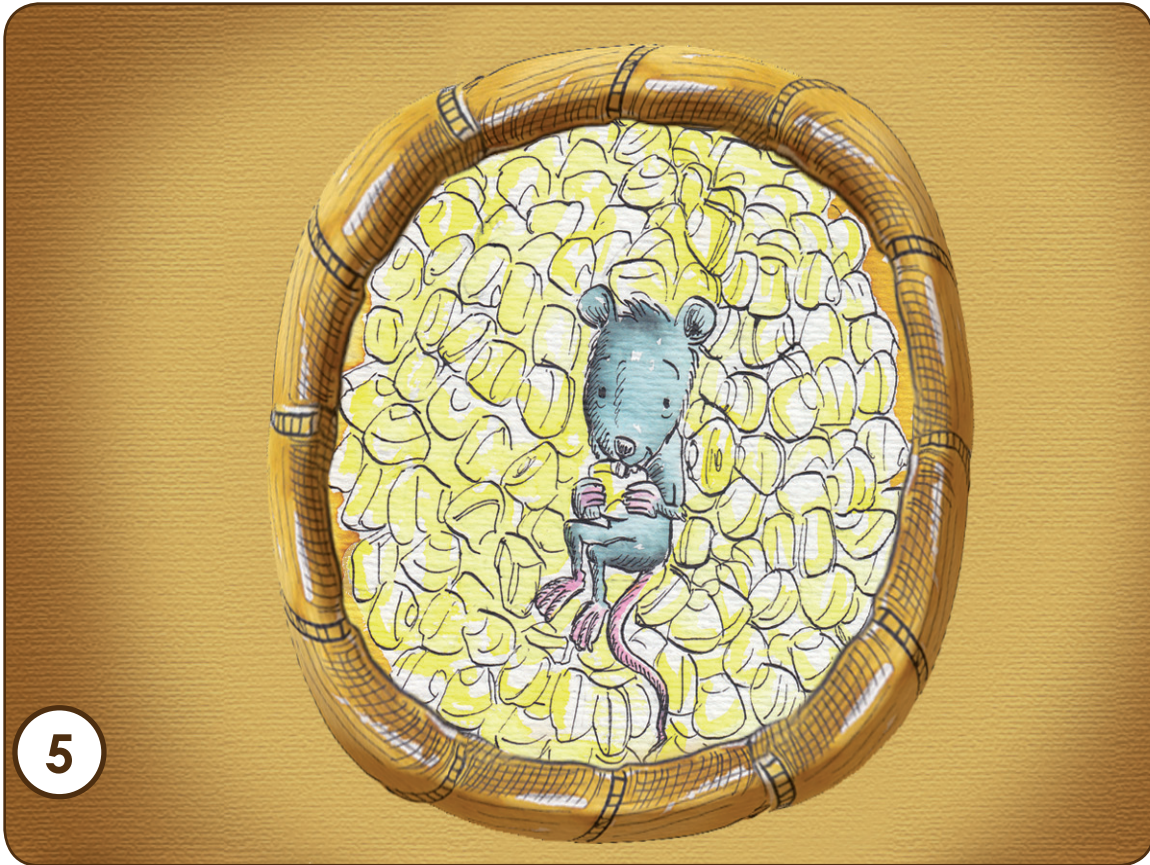
10

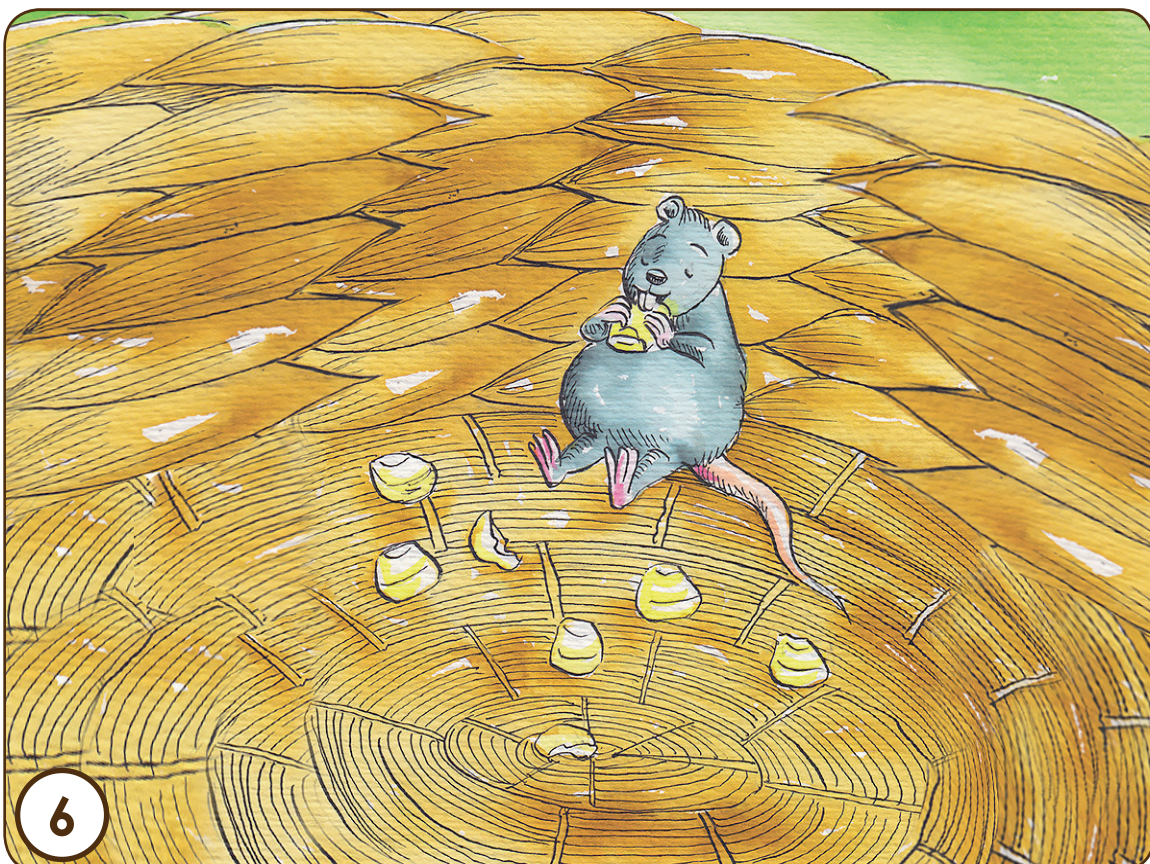
Jun ch'oooy naq'an ruupaam

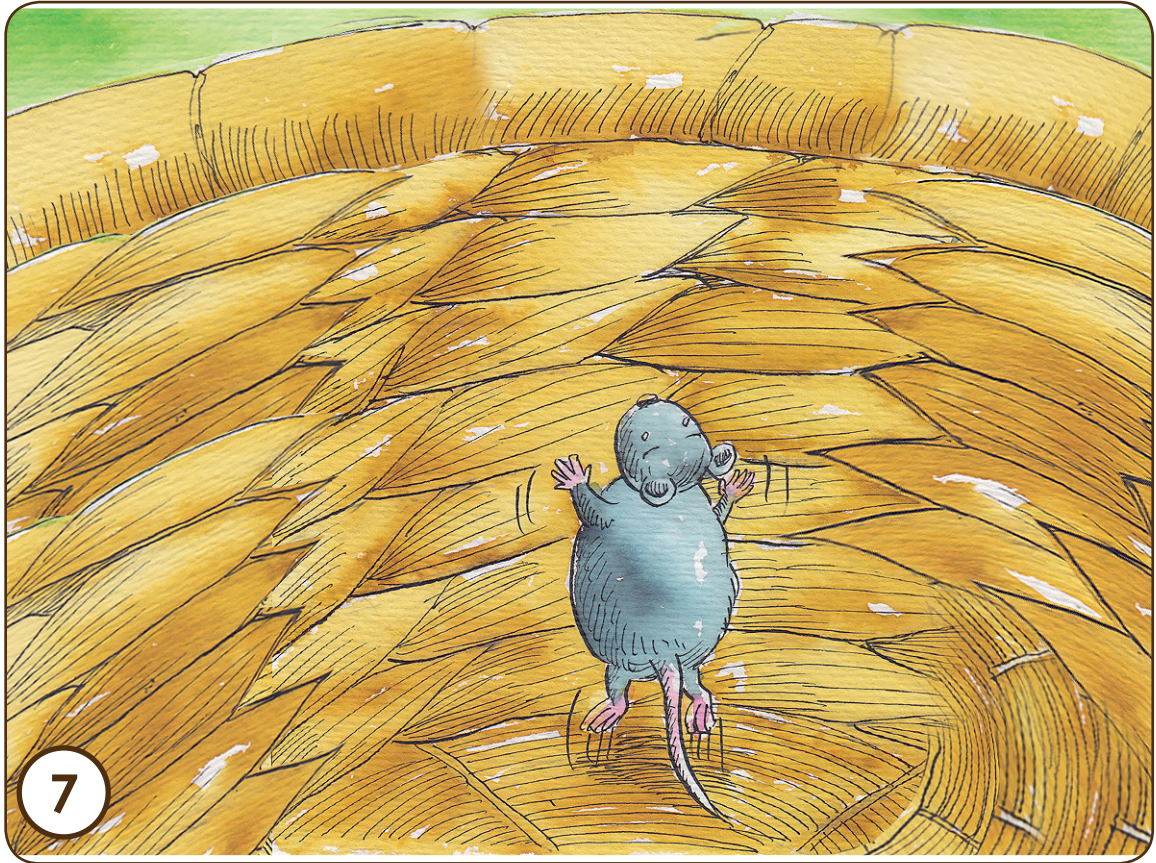

5

6

Ja kajuleew kixiin chikopaa'

Ja kajuleew chaqajaa' kochooch ja chikopaa'.

Ajxiik' chikop, masaat, tix, b'ajlam k'in kumatz.

Ee k'ooli chi ruuxee' uleew ee k'o wi'.

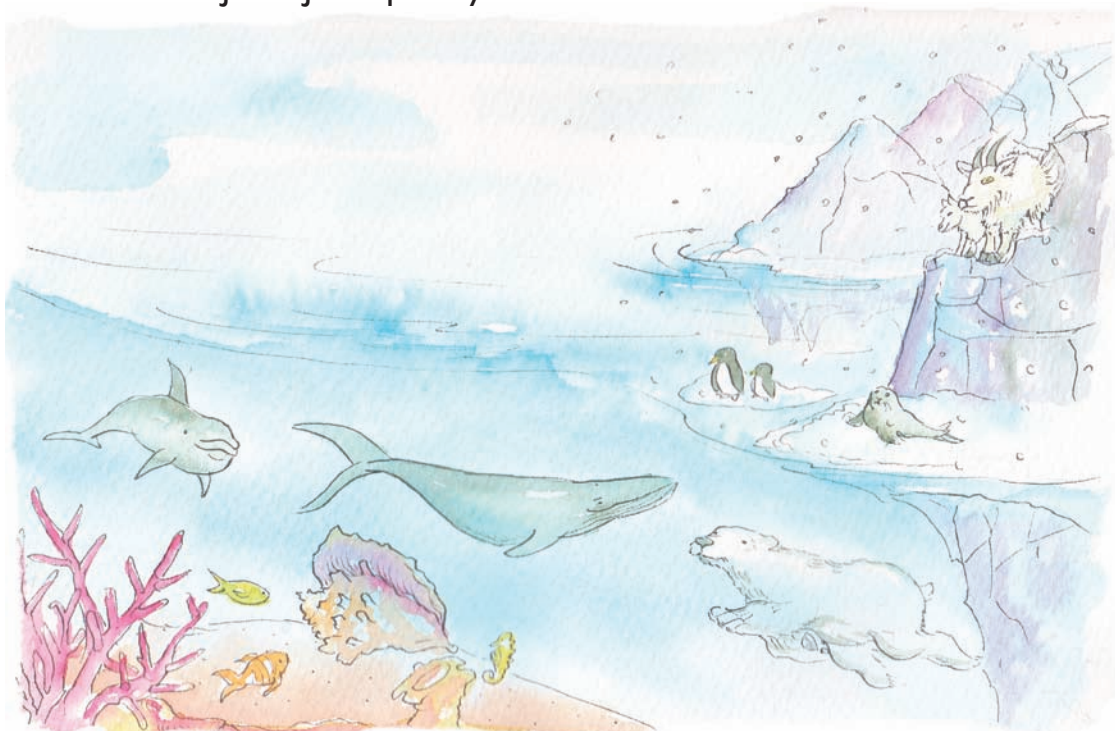
Ee k'o chik julee' pa ruuwi' uleew ee k'o wi'.

Ee k'ooli chi kaaj ee k'o wi', pa ruuwi' taq chee' k'in pa taq juyu'.

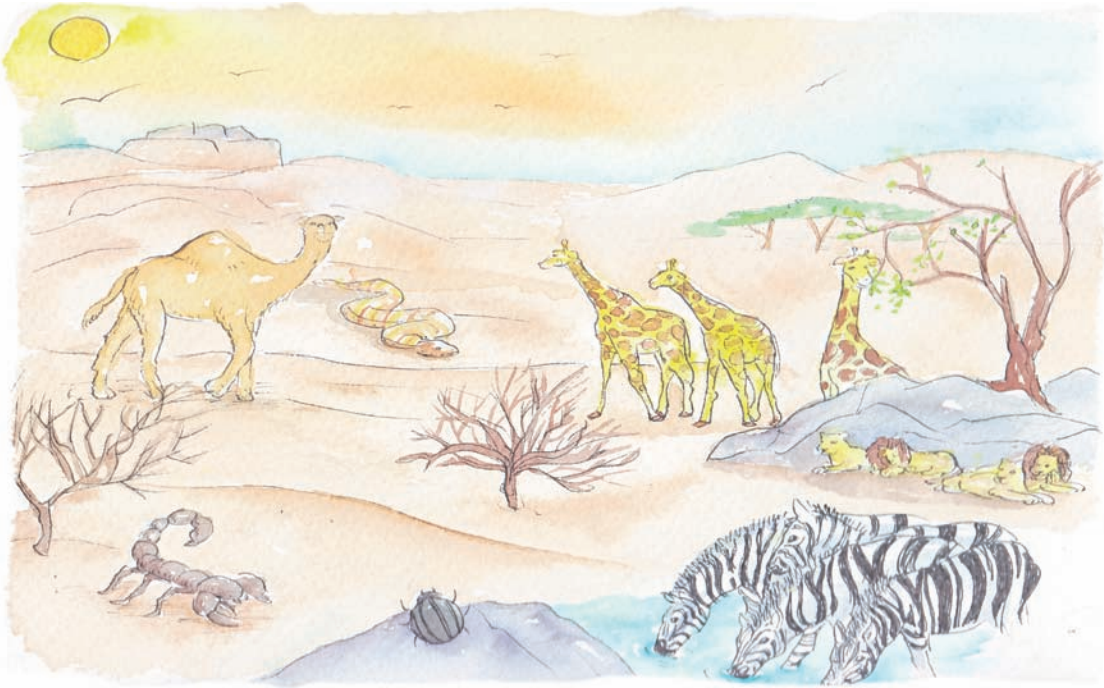
Ee k'o chik julee' nkeeb'an keesook chi ruuchii' ya'.

Ee k'ooli jun jun pa ya' eek'as wi'.

Ee k'o chik julee' pa teew laj k'ojlib'al ee k'o wi'.

Julee' chik ee k'ooli b'aar maxko' wi k'atan nuub'an.

Ja chikopaa' pa mookaaj nkuk'aj kii'.

Ee k'o jun jun chikopaa' ichaaj nkeetij.

Ee k'ooli nekeetij chik julee' chikopaa'.

Xar waa ri' ee k'ooli chaqajaa' nojkachib'ilaaj.

¿Ee chi naq taq ja utz ne'aatz'at?

Jar erachib'iil jar ixtan Clara

Ja tan Clara nuusik' kotz'i'j pa juyu'.

Ja tan Clara nk'axaj jun sik'. Jani' ruuqul jun mix.
¡Miauuuuu!

Ja tan Clara nuutz'at jun nimalaj jul.

Ja tan Clara xrelesaj qaaj ja ti raal b'ajlam chi re jun chee'.

Ja ti raal b'ajlam xajnimaji chi rukanoxiik ruutee'.

Ja chi re chik jun q'iij, ja tan Clara xmeloj chik chi ruk'amariik kotz'i'j.

Xxib'exi rumaal jun utiww.

Jar utiiw xxib'ex eel rumaal ja ruutee' ti b'ajlam.

Ja tan Clara qas ki' ruuk'u'x xmeloj to chi roochooch.

Ja pa ti ruupo't k'o jun ti rejtaal ruuq'a' ja ti raal b'ajlam.

JAR ININ MA IN JUN ALA'S TA

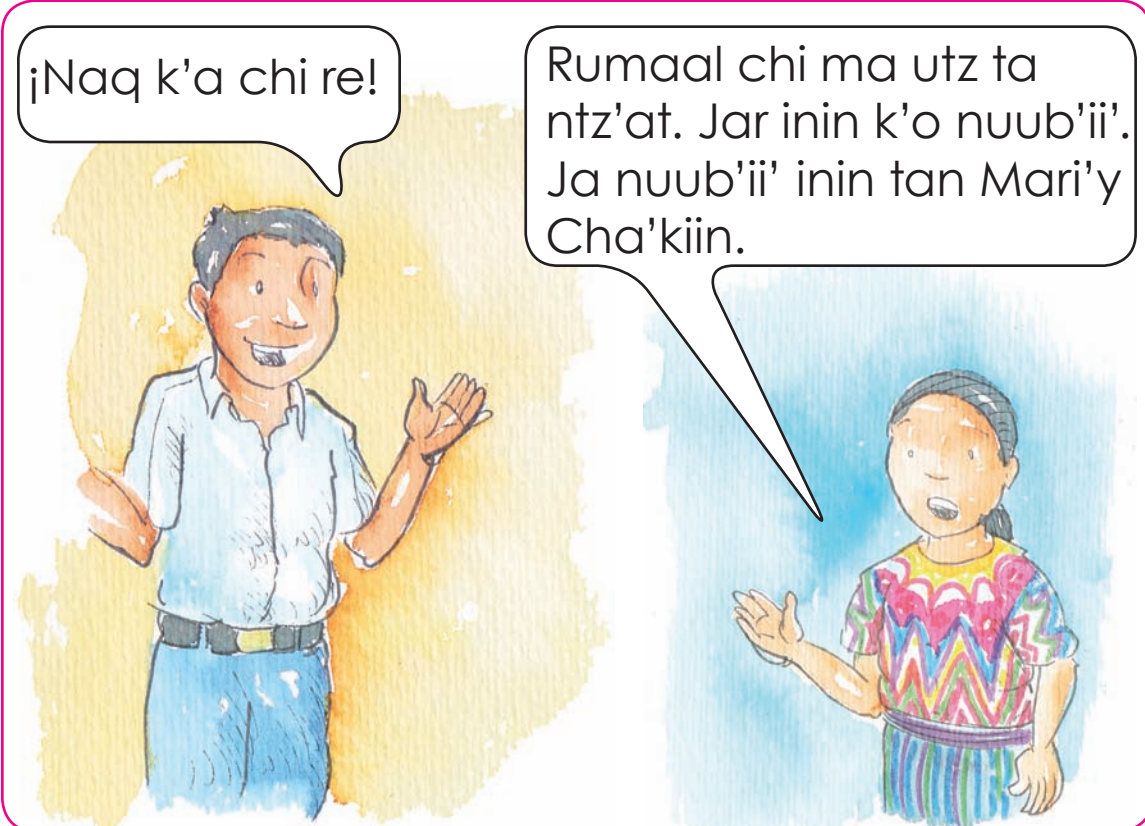
¡Saqari ti nuula's!

¡Saqari nutata', xar waa ri' ma tab'ij ta aala's chi we!

¡Naq k'a chi re!

Rumaal chi ma utz ta ntz'at. Jar inin k'o nuub'ii'. Ja nuub'ii' inin tan Mari'y Cha'kiin.

¡Naq k'a chi re ma
utz ta naatz'at nb'ij
ti ala's chi aawe!

Rumaal chi jar ala's
ma k'o ta keek'u'x,
ma tikeena' ja
nb'anataji.

K'in jar inin
nna' ja
nb'anataji.
Juwi' nna' ja
toq ninch'olixi.

Qas ki'kotemaal nna' ja toq ninq'ejtexi k'in ne'ejtz'aani wuk'iin.

Chaaqjaa' ninkowiini nintzijooni k'in nb'iij ja nch'ob' k'in ja utz ntz'at.

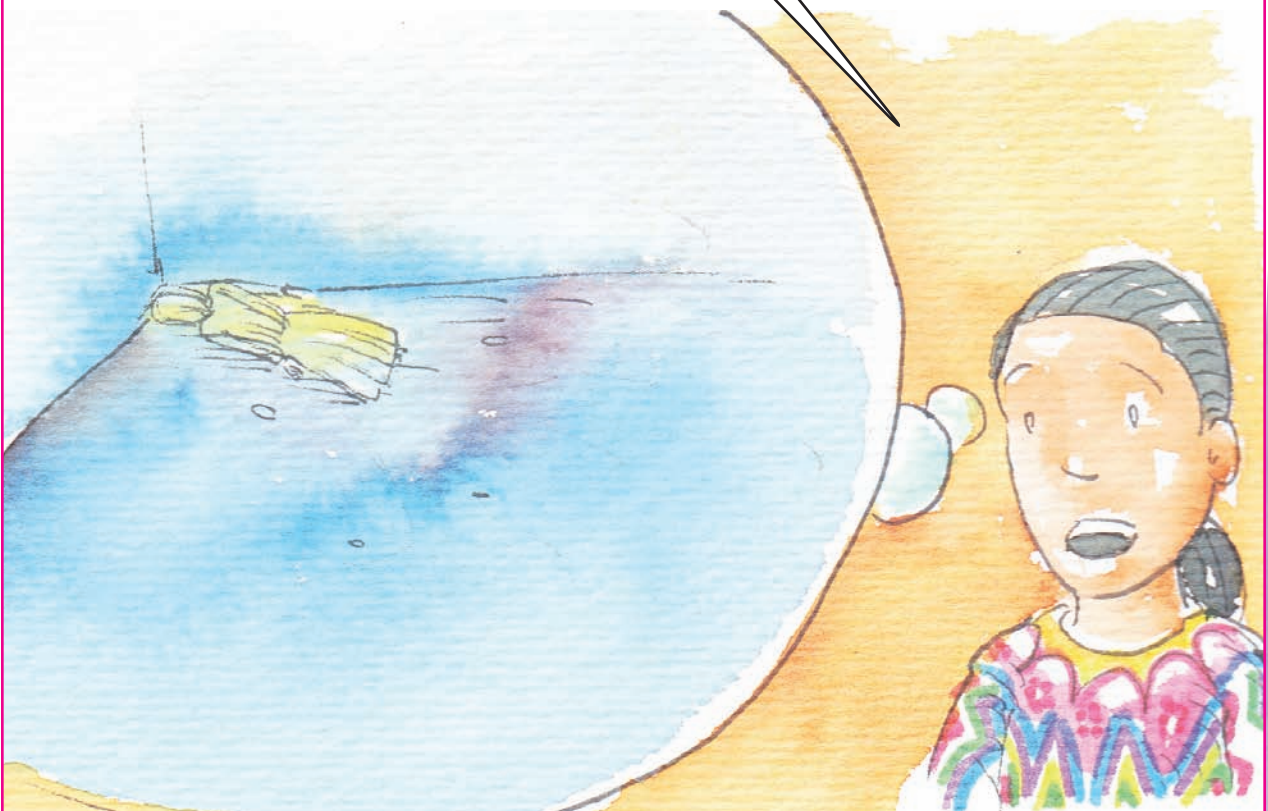
Ninkowiini ninb'ijni k'in nb'atataj wii'. Chi re ja nuuq'a' ninkowiini nintz'ijb'aani k'in nb'an taq achib'al.

Ja taq aala's kaxlanuleew okenaq, tziyaq owi jo'q, jar inin mani'.

Ja taq aala's
natkowiini ne'axutuj
kaan. Jar inin
mani'.

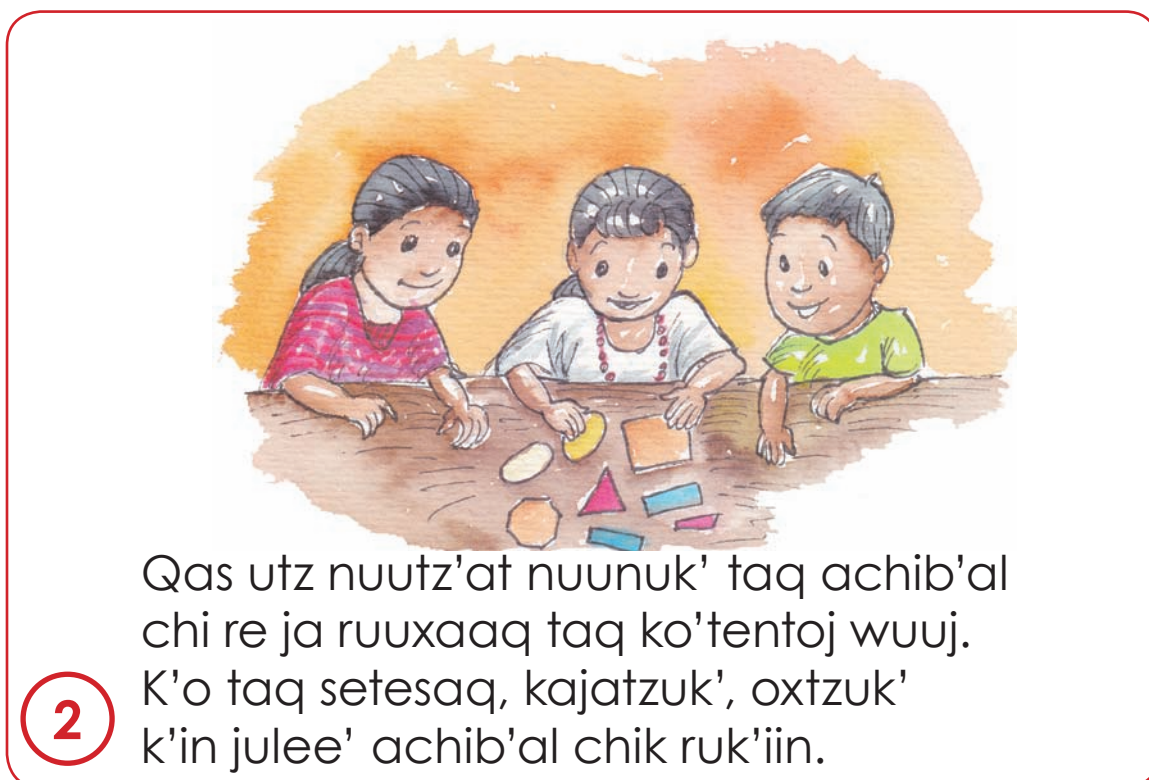

Jar inin k'o nub'aaqiil
k'in nuch'aakuul jani'
konojeel ja winaqii'.
¡Ja toq in juun chi ke ja
winaqii' ninq'ijlo'xi qas
inki'iil!

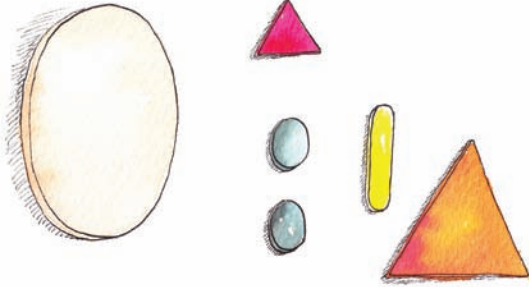
¡Keeri' na k'a,
Mari'y Cheepa!

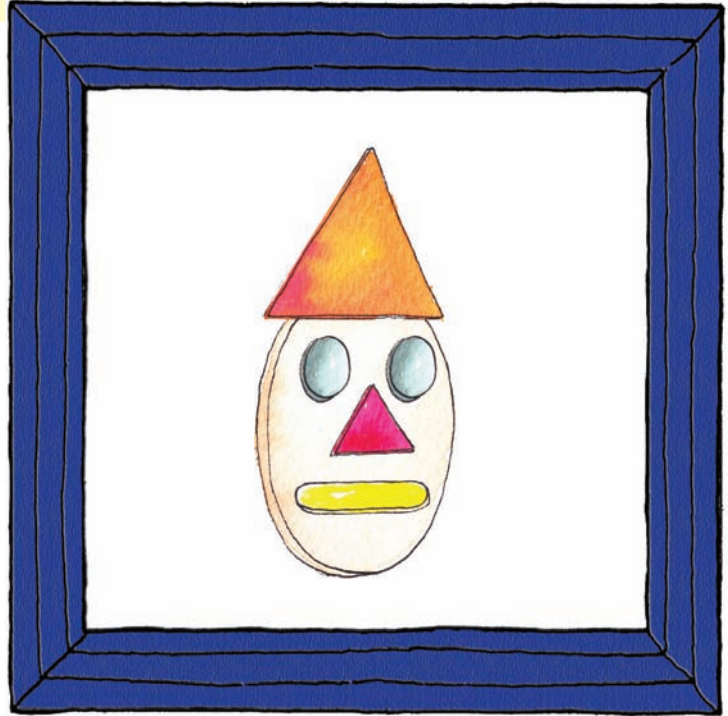
Ja muchu'lachib'al rixiiin tan Rosita

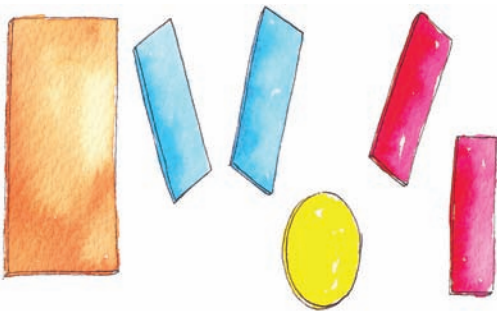
¿Nawaajo' naatz'at ja wuunuk'¿
Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' rupalaj ja jun
aala's.

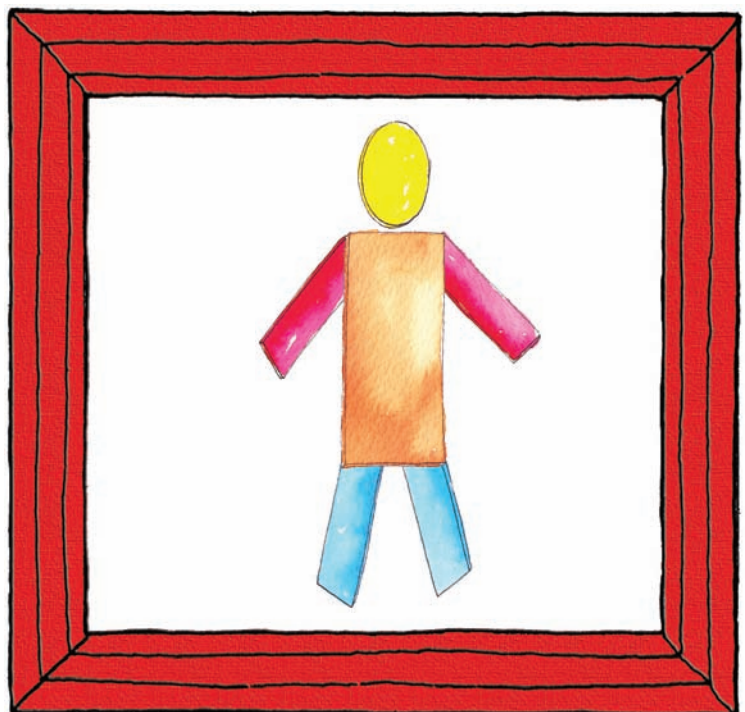
3

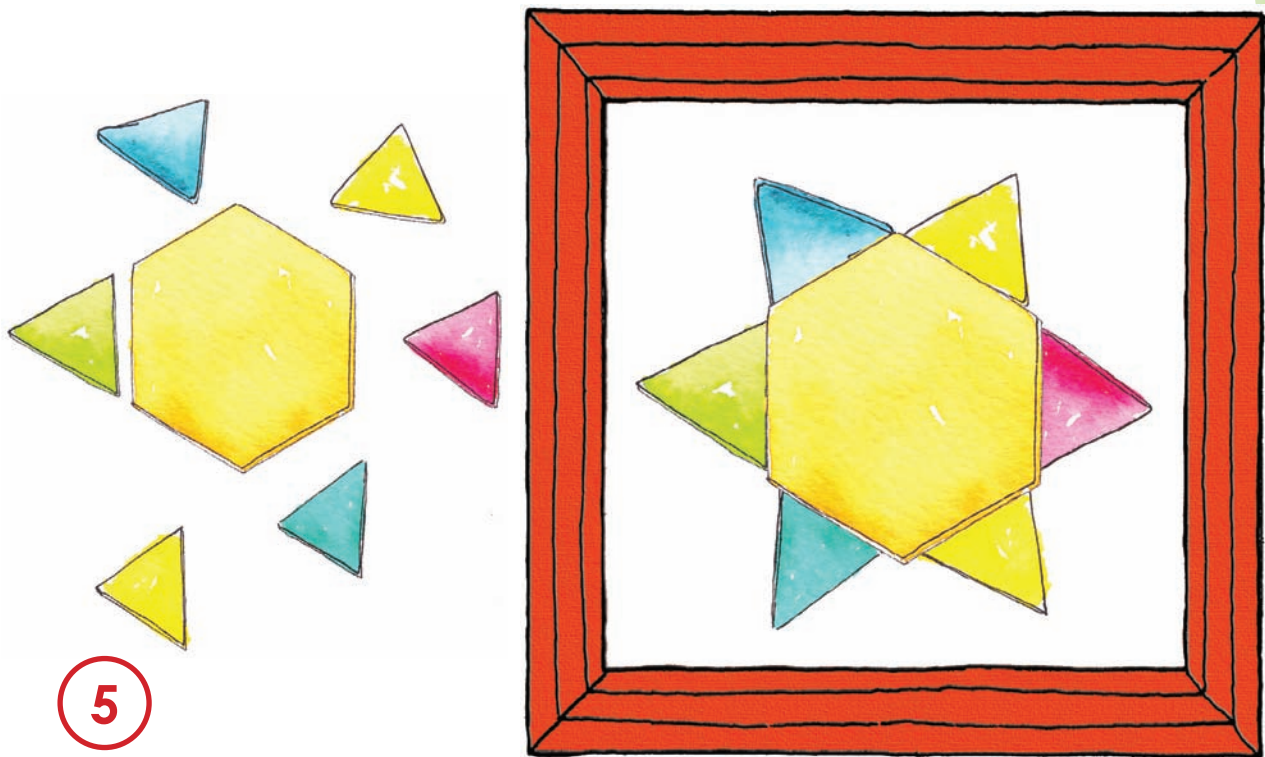
Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' jun ti
rachib'al ak'aal.

4

Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' jun ti ch'uumiil.

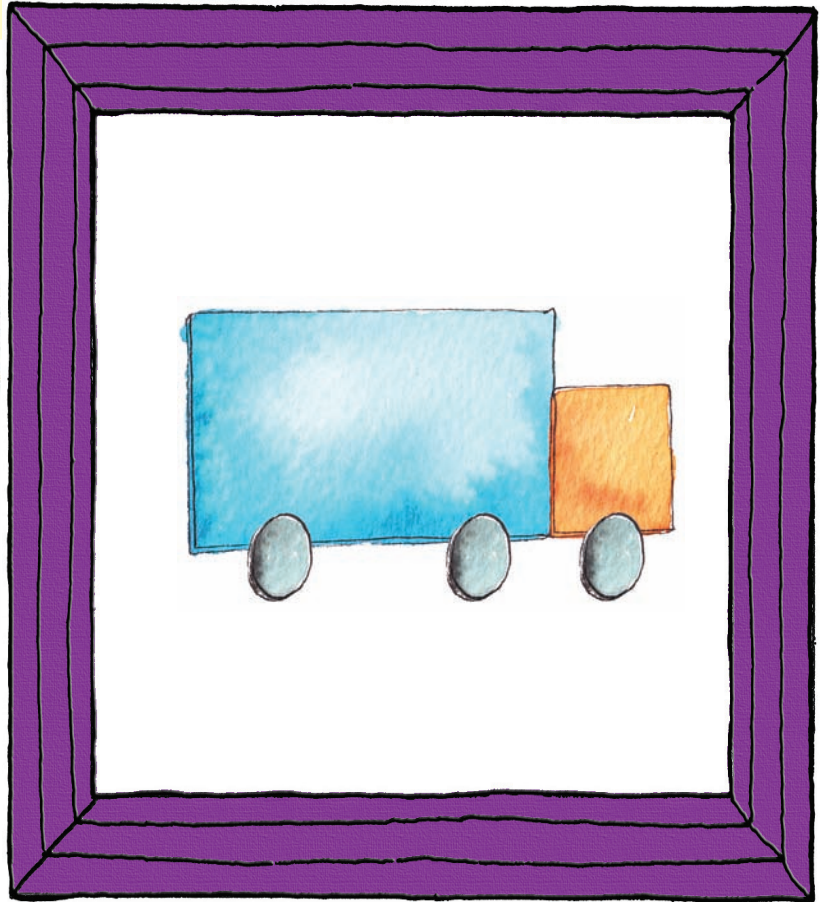
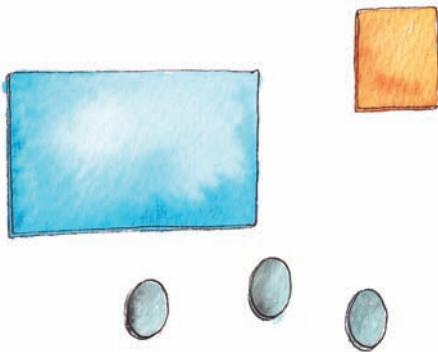

Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' jun ti jaay.

Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' jun tz'ajpinch'ich'.

7

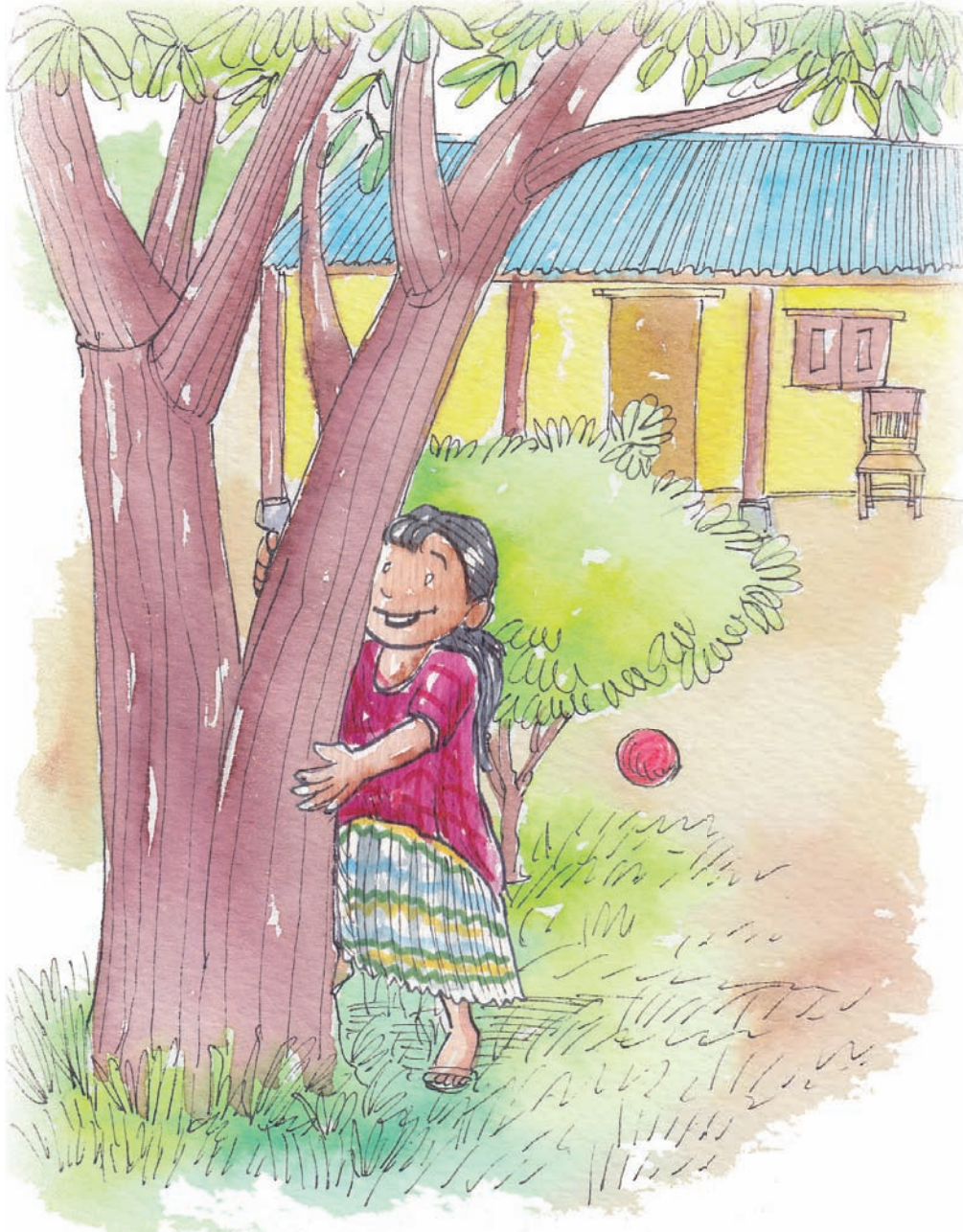
8

Ja toq xtzur tz'aaneem rumaal, ja tan Rosita xuutz'at ja rukajuleew.

K'a ja k'aa ri' xb'iij: jJani' chi julee' achib'al ninkowiini nb'an chi re ja taq ruuk'aaj ja ko'tentoj wuuj!

Ja chee' rixiin tan Adela

Ja chuwach jaay rixin woochooch
k'o jun jab'el laj chee'.
Ja toq ninejtz'a'ni pa ruuwi' ninjote' wi'.

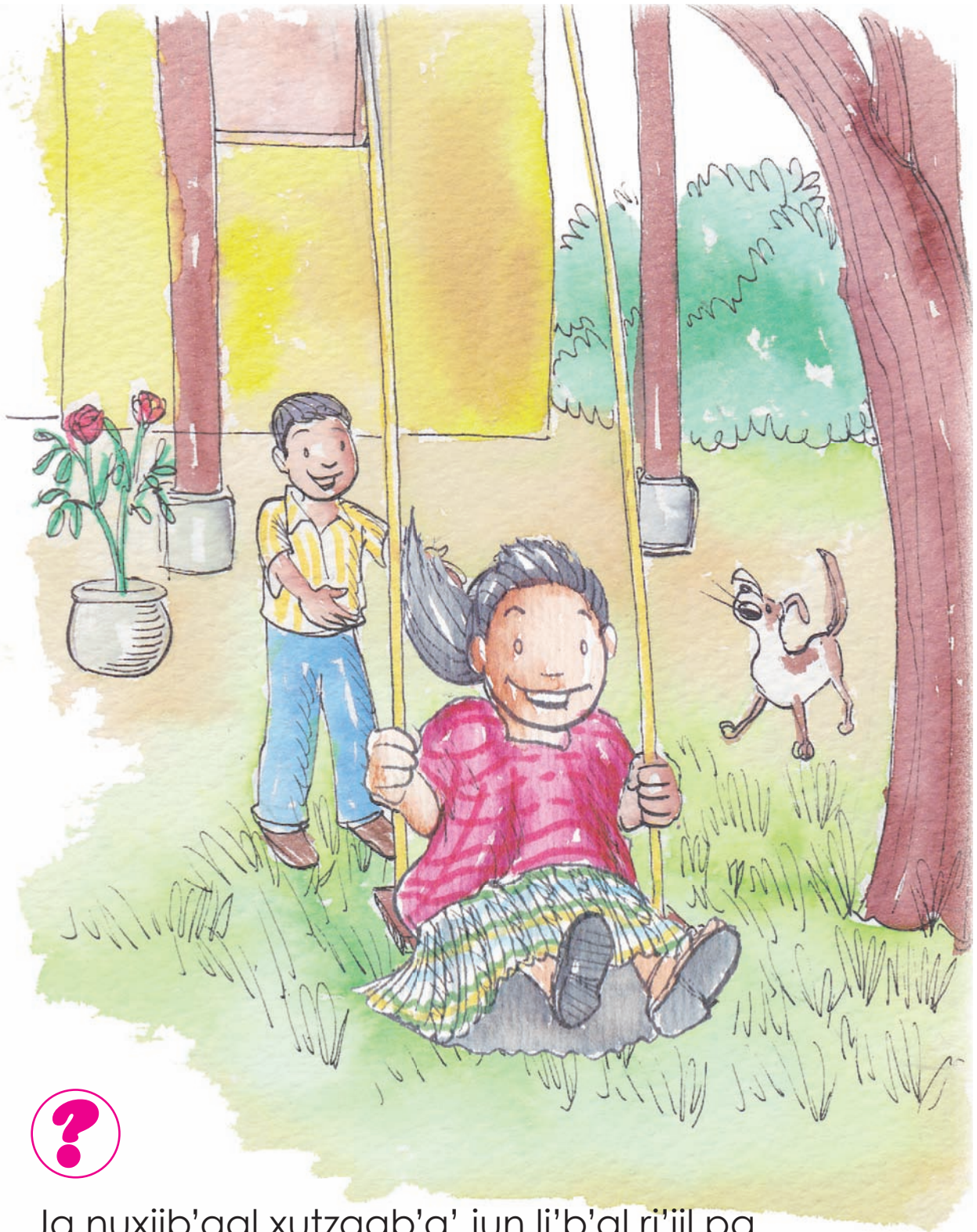
Kemon Tzii - Najb'ey ruuxee' ajtijaal

K'o jun ruuq'a' qas nuusil rii'.
Nink'awe'e.
Nsil wii'.
Nna' chi ninxik'aani.

Chaqajaa' k'on jun ruuq'a' qas piim.
K'o jun q'iij xinkotz'e' qaj chuwach.
Q'anij xinwar qaaj.

Ja nuxiib'aal xutzaqb'a' jun li'b'al ri'iil pa
ruuq'a'. Xuutaq' jul chi re jun tz'alam,
K'in xuuxim jun kolo' chi re.
¡Ma k'o chik ta jun li'b'al ri'iil ja q'a'xnaq ta
chuwach ja xuwiin inin!

Ja nuuchee' maxko' ruuxaaq.
Chi ri' nwawaj wi wii'.
Ja toq ninrusiik'iij ja nutata',
ma kinriji.

¡Adela!, ¡Adela! ¿B'aar chi ri' atk'o wi'?
Keeri' nb'iij ja nutata'.
Inin ninqa'j to ja toq ma kinruutz'at.

Qas nwukb'a' qaj wii' ja toq ninb'e.
Chi re chik jun paraj jay ninook eel wi'.
-¡Waa ri' ink'o wi ri' nutata'! -keeri nb'ij chi re.
¡Ay, Adela! ¡Maxko' xinaxib'eej!

K'a pa ruuwi' ja chee' ri' ntz'at opoon ja b'eey.
Ntz'at opoon ja toq nel to ja nutata' k'in ja toq
nooki pa jaay.

Ntza't opoon ja toq nmeloj to ja nuxiib'aal pan
ajtijaal.

Q'anij ronojeel ntz'at opoon pa ruuwi' ja chee' ri'.

Nenuutz'at opoon ja wachib'iil ne'ejtz'aani pa juyu',
Xar waa ri' inin waa ri' ink'o wi' ri'.
Nintzijooni kuk'iin ja taq ajxik' chikop k'in taq sanik.
Xuub'an jutij qas xinkeeti'.

Waa ri' k'a ink'o na wi' ri'
Ntajiini ninejtz'aani pa ruuwi' ja chee'
Ma tinwaajo' ninqa'ji.

Ja kajuleew k'iy ruka'yib'aliil

Ja tan Lita xel eel chuwach jay rachib'iil ruutee'.
Ja ruutee' nuutik wachichaaaj k'in neruk'ijtisij
chikopaa'

Ja chuwach jaay, xuutz'at julee' kuulix qas nimaq
qas rax ruuxaaq,
yuquyaaq k'in kaqkoj laj kaqatz'iin.
Chaqajaa', kaqaxkoyaa'.

Xuutz'at julee' q'ojaq', ja toq k'a xeruujaaq,
Xa jani' jun q'anakeem con taq q'aaq chi ruuchii'.
-Jani' ruukeem ja nuch'ititee' -keeri' xb'iij.

Ja pa koraal, xuutz'at jun wajkax saqaq'aqko'j riij.
-Chi eewi qas ki' ja ri'aal tz'uumaaj- keeri' xb'iij ja
tan Lita chi re ja ruutee'.

Chaqajaa', xeruutz'at ka'i' karne'l saq kiiij,
xar waa ri' ma qas ta jaa' chi saq kiiij.

-Ja wi xkenuuch'aj chi re ya' k'in ch'apaq, jaa la' qas
ch'ajch'oj nek'eje' kaan -keeri' xuuch'ob' ja tan Lita,
ja toq ntajiini nuumes kiiij.

Ja pa kikoraal ak', xuutz'at chik julee'
ka'yib'aliil;
Q'an, q'aqko'j, q'aq, chajchoj.

-¿Ja k'aa le? ¿Naq ruka'yib'aliil ja jun ak' le?
- keeri' xk'aaxaaj ja tan Lita, k'in q'anij xuuk'ut
opoon juun ja ak'.
-Q'aqq'oj riij -ne'e ja ruutee'.
Ja tan Lita xrojtaqij chik jun ka'yib'aliil
"q'aqq'oj".

Ja k'aa mix, ¿naq ruk'ayib'aliil? –keeri' xk'aaxaaj ja tan Lita.

–Jaa la' q'anq'oj –ne'e ja ruutee.

–Kaamiik xinwojtaqij chik ka'i' ka'yib'aliil –ne'e ja tan Lita–,

Ja q'aqq'oj k'in q'anq'oj

Xpa'ee'e ja tan Lita k'in xuumaj ka'yeem.
Xka'y chi kaaj, ikom k'in chi riij.
-¡Nuutee'! -ne'e ja tan Lita-, ¡Ja kajuleew
k'iy ruka'yib'aliil!

Ja tan Lita ntajiini nrojtaqii.
Ntajiini nrojtaqii ja ka'yib'aliil, chi pan jar ajtijaal.

¿Naq xk'amo eel ruxampare'm ja taa' Pala's?

Ja taa' Pala's k'o jun ruxampare'm. Jun tzab'u'q xampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaaq.
¡Ay!, jani' la utz nuutz'at ja taa' Pala's ja tzab'u'q ruxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaaq.

Xuub'an jun q'iij xk'amar eel rumaal ruxulaa' juyu'.
Ja taa' Pala's maxko' xk'amk'a' rajniim,
Xar waa ri' q'anij ma xeruq'i'a' ta wi'.

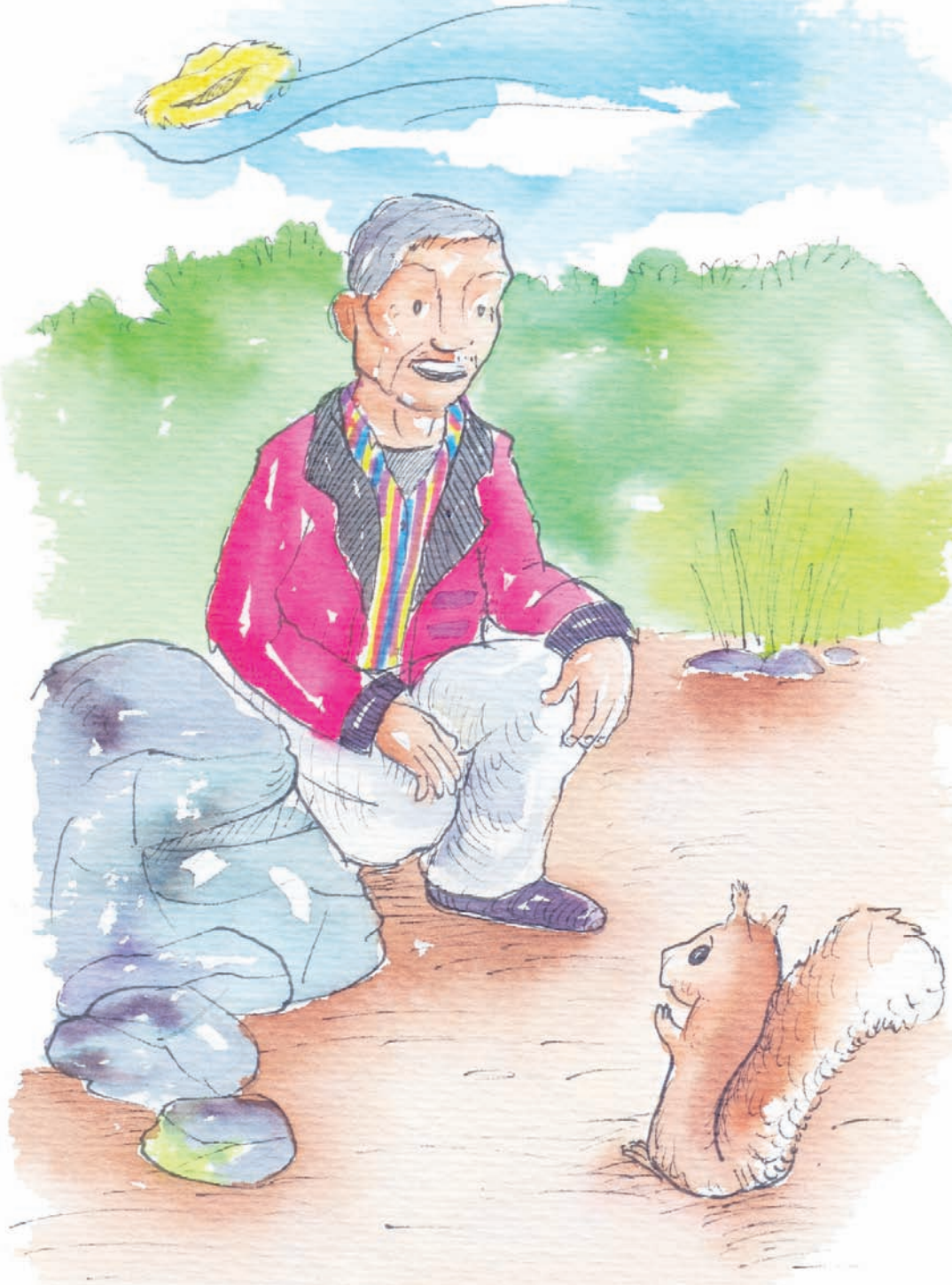
ǵB'aar chi ri' k'o wi k'aa ri' ja tzab'u'q laj
xampare'm rixiin ja taa' Pala's?

Ja taa' Pala's xuutz'at jun kuuk.

–Kuuk, ǂMax ta k'a atz'atoon ja tzab'u'a
nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaaq?

–Mani' –ne'e ja kuuk.

Jar inin xa jun ajxik' chikop ruuxaaq saqak'o'x
okenaaq ntajiini nxik'aani xintz'at.

Ja taad' Pala's xuutz'at jun ch'ooy.

–Ch'ooy, ¿Max ta k'a atz'atoon ja tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq?

–Mani' –ne'e ja ch'ooy.

Jar inin xa jun jul ruuxaaq saqak'o'x okenaq ntajiini nxik'aani xintz'at.

Ja taa' Pala's xuutz'at jun k'isik'.

–K'isik', ǰMax ta k'a atz'atoon ja tzab'u'q
nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaaq?

–Mani' –ne'e ja k'isik'.

Jar inin xa jun mulaj ruuxaaq saqak'o'x ntajiini
nxik'aani xintz'at.

Qas xinwaajo' xintij, xar waa ri' jar ajxik' chikop
xk'amo' eel.

Ja taa' Pala's xuutz'at jun ajxik' chikop.

–Ajxik' chikop, ¿Max ta k'a atz'atoon ja tzab'u'a nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq?

–Mani' –ne'e jar ajxik' chikop.

Jar inin xa jaa wa' jun sokaaj ruuxaaq saqak'o'x okenaq xintz'at ri'.

Ja taa' Pala's xuutz'at jun sokaaj pa ruuwi' jun chee'.

Jaa' ja tzab'u'q ruxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq.

Jar ajxik' chikop chi paam k'o wi'.

Jar ajxik' chikop pa ruxampare'm k'o wi'.

–ǵLa utz naatz'at ja nuusook? –Ne'e jar ajxik' chikop.

–ǵUtz ntz'at! –ne'e ja taa' Pala's.

Xa jani' rutz'ajtiik tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq,
xar waa ri' kaamiik aasook chik atet.

Ja taa' Pala's xuulooq' chik jun ruxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq.

ǵAy!, qas utz nuutz'at ja k'aak'a ruxampare'm ja taa' Pala's ruuxaaq saqak'o'x okenaq.

Jun jaay rixiin jun umul

Pa jun juyu',
xtzajq jun umul.
Xulqa'ji ja jab'.

Jar umul qas xk'amk'a' rajniim.
Chi rukanoxiik jun roochooch.
Jun jaay rixiin jun umul.
Jun jaay rixiin ajaa'.

Pa julee' ruuq'a' chee'...
Chi paam jun rokorik ch'ab'aaq...
Owi chi ruuxee' uleew...
ǵB'aar chi ri' nrili wi' jun roochooch jar umul?
Xb'atataj rii', xb'atataj rii', xb'atataj rii'.

–ǵB'aar chi ri' k'o wi' awoochooch?
Keeri' xk'axaj chi re jar ajxik' chikop.
–Waa ri', waa ri', waa ri', keeri'
xb'ixaaj ja ti ajxik' chikop.
–Waa ri' pa sokaaj k'o wi' ja
woochooch.

–Ma jaa ri' ta xuwiin inin –ne'e jar umul.
Jaa ri' nintzajq to k'in nsok wii'.

Keeri' k'a, jar umul qas ajninaq xb'e chik chi
rukanoxiik jun roochooch.
Xb'atataj rii', xb'atataj rii', xb'atataj rii'.

ǵB'aar chi ri' k'o wi' awoochooch? –Keeri' xk'axaj
chi re ja xpeq.
Kroak, kroak, kroak, keeri' xb'ixaaj ja xpeq.
–Pa ya', pa ch'ab'aaq.

–Ma jaa ri' ta xuwiin inin –ne'e jar umul.
Jaa ri' ninjiq'i pa ya'.

Keeri' k'a, jar umul qas ajninaq xb'e chik chi
rukanoxiik jun roochooch.

Xb'atataj rii', xb'atataj rii', xb'atataj rii'
chi rukanoxiik jun roochooch.

Jun jay rixiin jun umul,
jun jay rixiin ajaa'.

La pa ruuq'a' jun chee'...

La pa ch'ab'aaq...

Owi pan uleew...

ǰB'aar chi ri' nriji wi' jar umul jun roochooch?

Xb'atataj rii', xb'atataj rii', xb'atataj rii'.

ǰB'aar chi ri' k'o wi' awoochooch? –Keeri' xk'axaj
chi re chik jun umul.

–Waa ri' –Keeri' xb'i'x chi re.

Chi ruuxee' ja jun aab'aj le'.

Chi paan ja jun jul le'.

Jaa wa ri' woochooch ri'.

¿La utz ninooki? –ne'e jar umul.
–Utz –keeri' xk'ulub'a'xi.
Keeri' k'a xkeeb'an.
Jaa ri' jul xooki ja roochooch.

ik'o jun waanaa'!

Kaamiik xmeloj to ja nuutee' pa Kunab'al
Jaay.
Pa jun peraaj b'otzoon to wi' ja ti waanaa'.

Kemon Tziji - Najb'ey ruuxee' ajtijaal

Xink'aaxaaj naq ruub'ii.
Xb'ij chi we –Ma ja'n ti qakanooj.
ǵLa utz nqab'ij Maya chi re? –Keeri' xink'axaj chi
re.
–ǵUtz! –ne'e ja nuutee'. Jaa ri' ti utz.

Ja wati't xb'ij chi we:

–Jar aatee' maxko' rutoo'iik nraajo' kaamiik.

Inin nto' ja nuutee' ruk'iin ja ti waanaa'.

Nya' ok taq rutziyaq k'in ruch'aapaaq ja toq nratinsaaj.

Nk'am eel ja tz'iil laj tziyaq pa ch'ajomb'al.

Ja toq nooq'i ja Maya, nb'an jun ti ruub'iix.
Ja toq k'o pa k'aam ninkowiini nli'ook,
xar waa ri' pan ejqaal.
Utz k'a ja nuutee' nkowiini nuxlan jutz'iit.

Utz ntz'at nk'eje' jun waanaa'.
Ja toq xtik'ijyi nojkowin k'aa ri' nojejtz'aani k'in
nojki'kooti.
Nojb'e k'aa ri' pa chapoj ch'uu'.
jNk'ut na chuwach jani' nb'ajñ chi re
rajtz'ab'exiik ja k'olaaj!

Xuub'an jun meej xqaak'am eel pa Kunab'al
Jaay.
Xkeech'ik to na chi re b'aaq.
jk'in keeri' inin chaqajaa'!
Ja toq xojch'ik to chi re b'aaq, q'anij xojooq'i chi
ojka'i'.

Ja toq ninruuk'am to ja nuutee' pan ajtijaal.
Npeeti chaqajaa' ja Maya.
Ja wachib'iil qas ki' keek'u'x ja toq nkeetz'at.
¡Konojeel nkeemol kii' chi rij ja nuutee'!!
Ja waanaa' Maya qas ntzeb'eeni.

K'o jun jun muul, ja nuutee' nuuya' chi we chi
ruch'ejlexiik.

Nintz'ub'e'e chuwach jun ch'akat.

Nyuq nuuq'a',

ja nuutee' nuuya' qaj chuwach waa'.

K'a ja k'aa ri', ninb'ixaani ruk'iin.

Ja toq nooq'i wojtaq chik naq nb'an.
Nk'ut jun ejtz'ab'a'l chuwach ja maxko' sik'
nuub'an,
chin, chin, chin k'in ja Maya nkajb'a' qaaq jar
oq'eej.

Qas at utz chi jun alaxik aa Se'n -ne'e ja nuutee'
chi we.

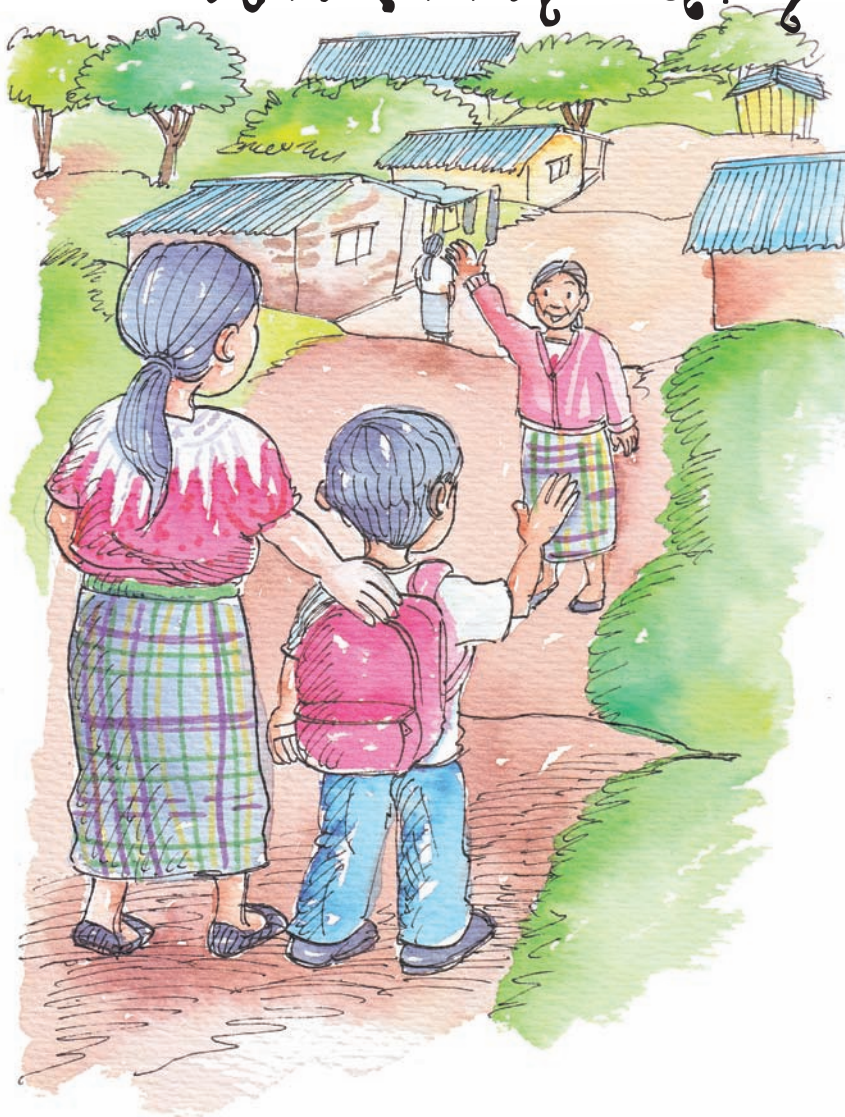
Ja wati't nb'iij:

-Ja toq xkatk'ijyi chaqajaa' qas utz jun tatixeel
natok wi'.

Pakal

K'iñ ja kemem kixiñ am

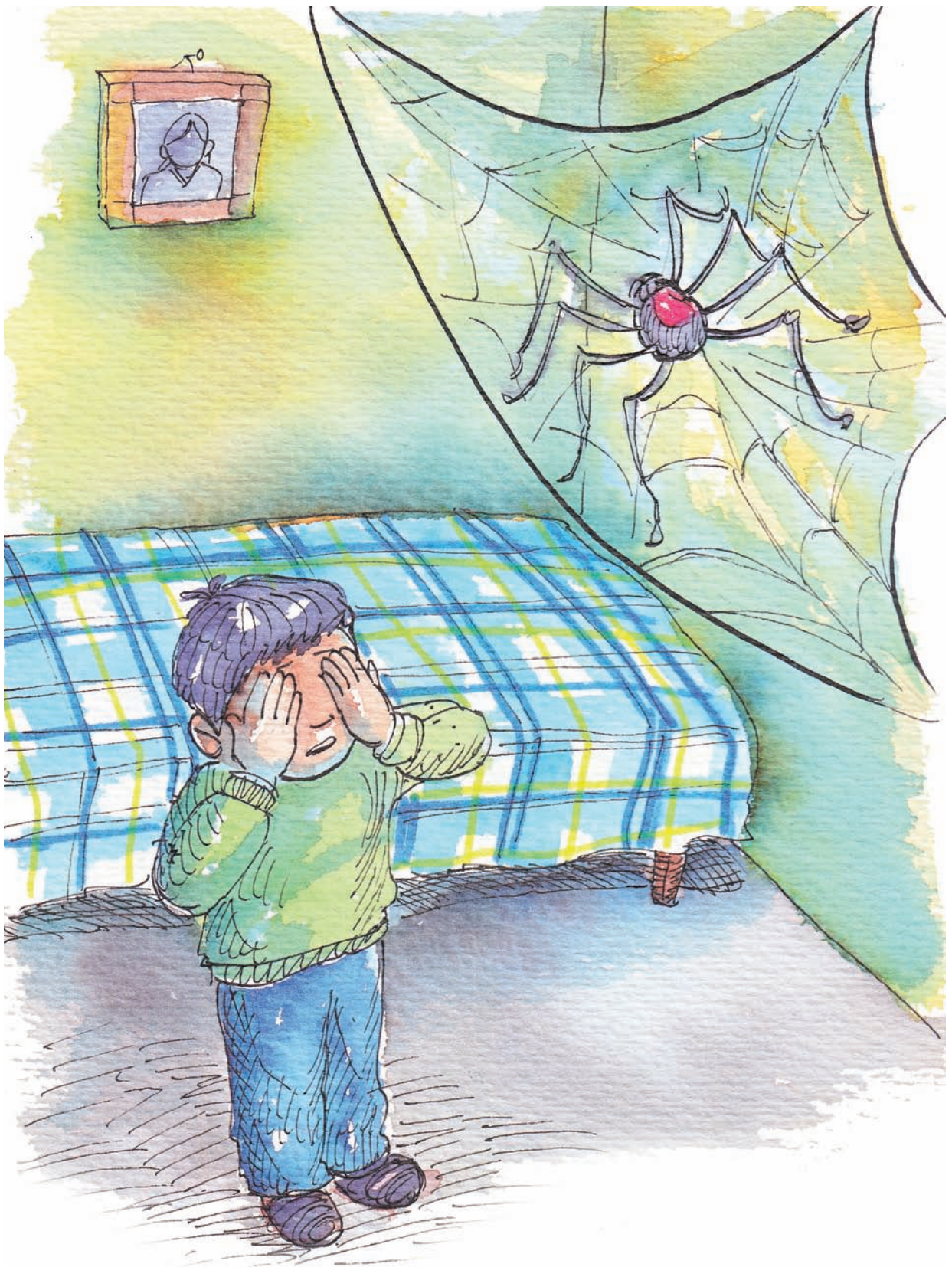

Jar aa Pakal k'o pa tinaamit Loq'olaj Xalq'at rixiin
nimatinaamit K'iy Chee'.

Ja pa taq uxulanib'al q'iij nb'e pa ko'latinaamit Chex,
rixiin ja tinaamit Awakatan.

Chi ri' k'o wi' ja rati't.

Jar aa Pakal nxib'ej rii' chi keewach ja am.
Ja toq nuutz'at juun, ntz'ajpij ruuwach
k'in nwawaj rii'.

Ja pa roochooch rati't maxko' julee' am ee
k'ooli.

Jar aa Pakal cha qa neruutz'at ja kemem.
K'anajt neruutz'at opoon wi', ja toq rmajoon
tz'aaneem.

Kemon Tziji - Najb'ey ruuxee' ajtijaal

Xuub'an jun q'iij jar aa Pakal xuutz'at jun nimalaj am.

Q'anij naqaaj k'o wi' chi re.

Ntajiini nb'ijn chuwach jun ch'akat, rumaal ari', xxib'ej rii'.

Ja rati't ntajiini nuutz'at opoon.

–Ma taxib'ej ta aawii' chi keewach ja am.

Chi jun jun chikop q'anij k'o wi' jun ti rusaamaaj –
ne'xi.

–Ke'atz'ata' chi utz. Nawojtaqij ala' naq chi re
ee k'ooli chi ri' pa kik'ojlib'aal.

Pa jun ti ruuch'u'k ti roochooch,
ee k'o ka'i' taq kemem.
Q'anij ma qas ta warnaq rumaal.
Jar aa Pakal xuumaj kitz'ajtiik chi utz.
Najb'eey k'anajt xk'eje' wi'; k'a ja k'aa ri' naqaaj
chik.

Ronojel q'iij q'anij nerijli wi' taq us chi paam.
Ech'apal kan chi paam ja kemem.
Ee k'ooli xa'n, us k'in taq ajch'ame'y.

Jar aa Pakal xb'ij chi re ja rati't:
-Wojtaq chik naq kisaamaaj ja taq am.
Nekeetij ja taq chikop nkeeb'an itzeel chi qe.

-jKeeri' na k'a! -ne'e ja rati't.

Chi jun jun chikop k'in winaq q'anij k'o wi' jun ti rusaamaaj.

Ja am nkeenuk' ja kemem k'in nekeechap ja us.

Jaa ri' nkeetzuq wi kii'.

Rumaal ari' ma keqakamisaaj.

Rajawaxiik nqojtaqiiij nojk'eje' chi kikojol ja

taq chikopaa' k'in nqojtaqiiij ja taq kisaamaaj

nkeeb'an.

Jar aa Pakal qas ki' ruuk'u'x xk'eje' kaan.
 Ma ti xib'ej chik rii' chi keewach ja am.
 Kaamiik neruutz'at chik k'in nuub'an taq
 kachib'al.

Nraajo' nrojtaqiiij ja taq kisaamaaj chi jun junal.

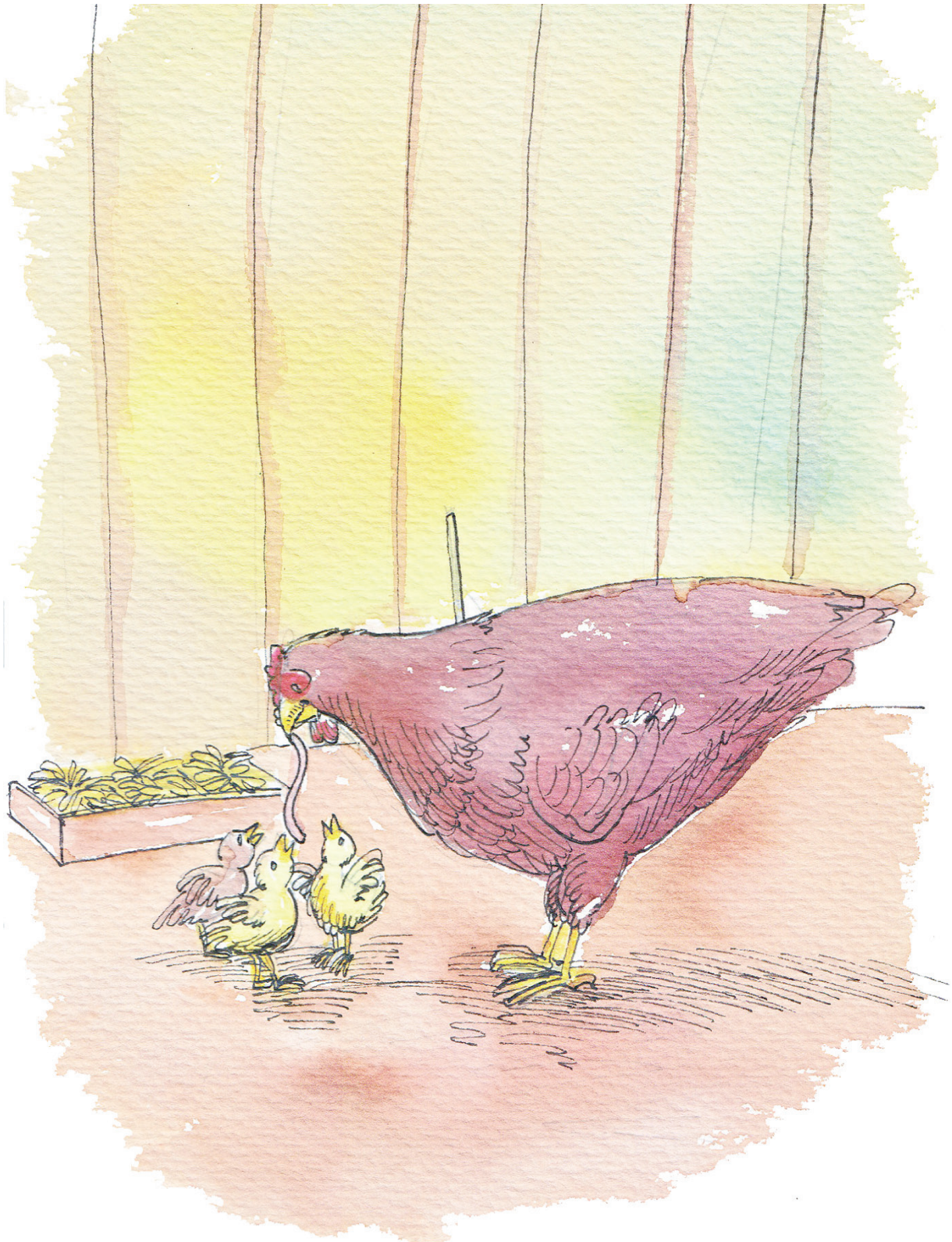
Ja taq ak' k'in ja chi' ruuwach ixim

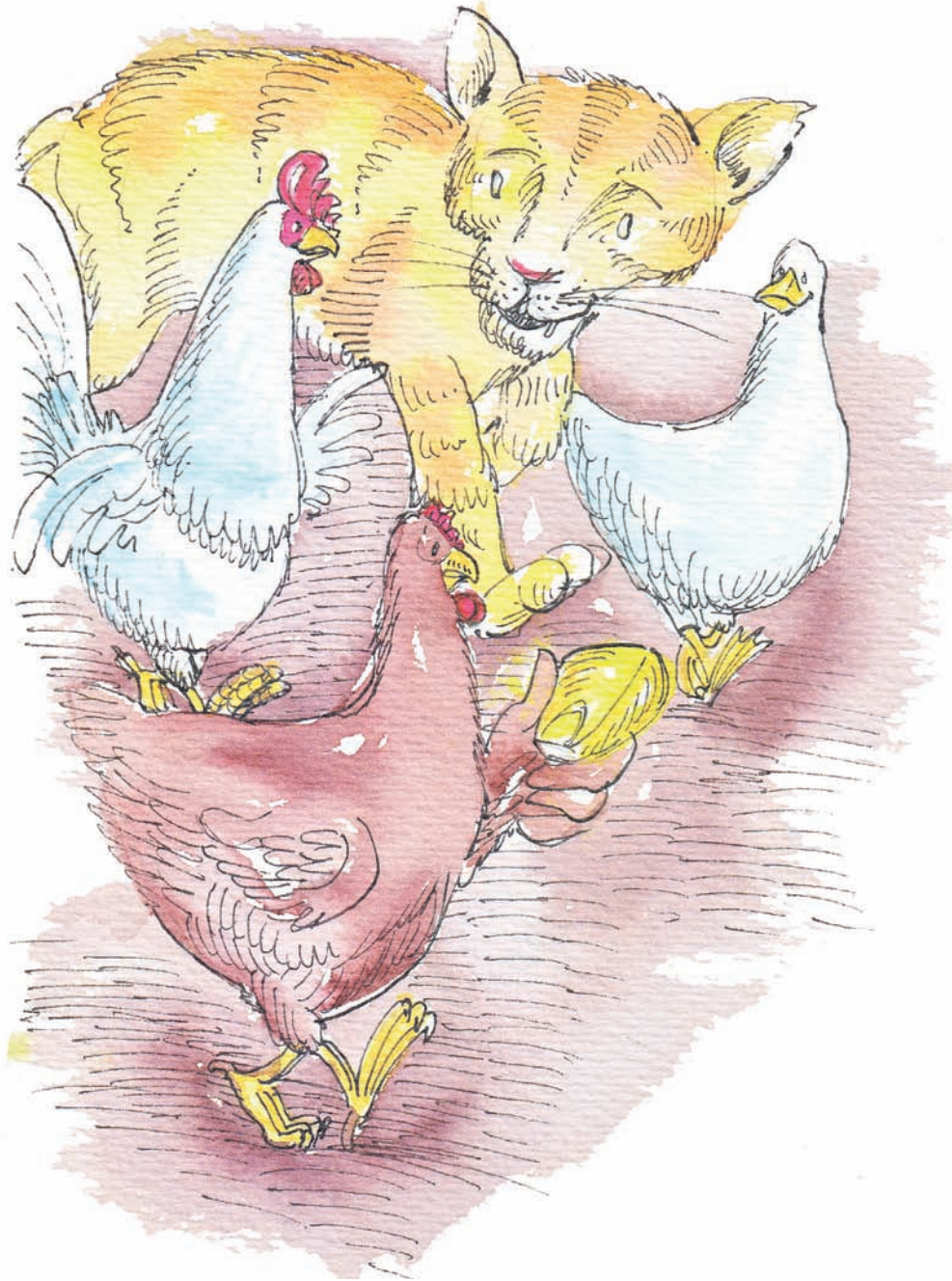
Xuub'an jun meej, jun ti q'aa rij ixoq ak'.
K'o pa jun chanoj erachib'iil chik julee'
chikopaa'.

Chi kikojol k'o jun qosqul, jun mix k'in jun
aachi ak'.

Jar ixoq ak' qas ajsamajeel.
Qas chajniim nyakataji pa taq nimaq'ab'iil,
nuunuk' pa roochooch,
k'in neruutzuq taq raal.

Xuub'an jun q'iij, xriji julee' taq chi' ruuwach ixiiim.
–Ruk'iin awa' ixiiim ri' nb'an na julee' nuuleej –
ne'e.

ǵNaq k'a ninto'o awa'?

–Inin, ma kan ta –ne'e ja qosqul.

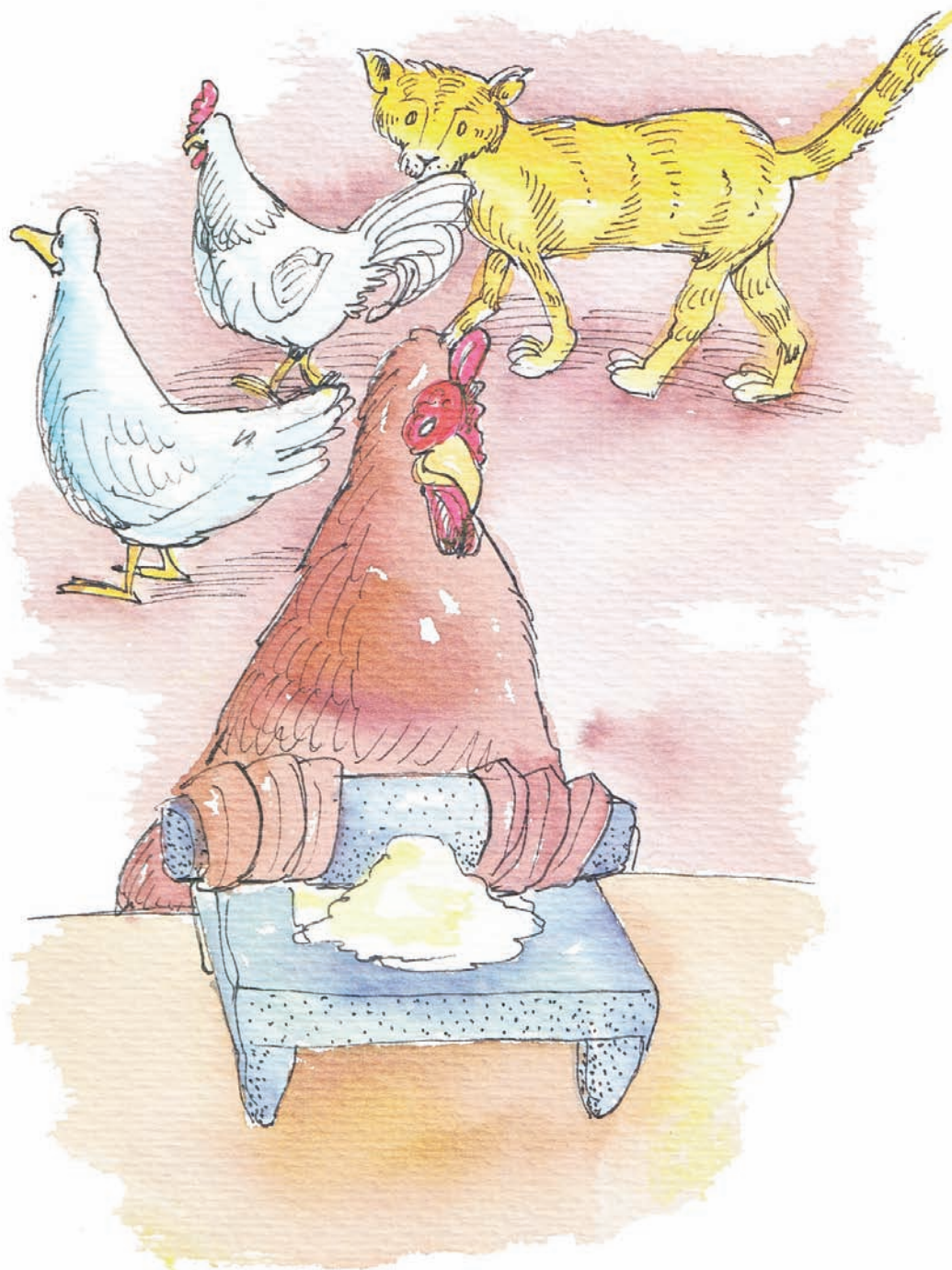
–Inin, ma kan ta –ne'e ja mix.

–Inin, ma kan ta –ne'e jar aachi ak'.

–Ja wi keeri', nb'an na k'a inin –ne'e jar ixoq ak'.

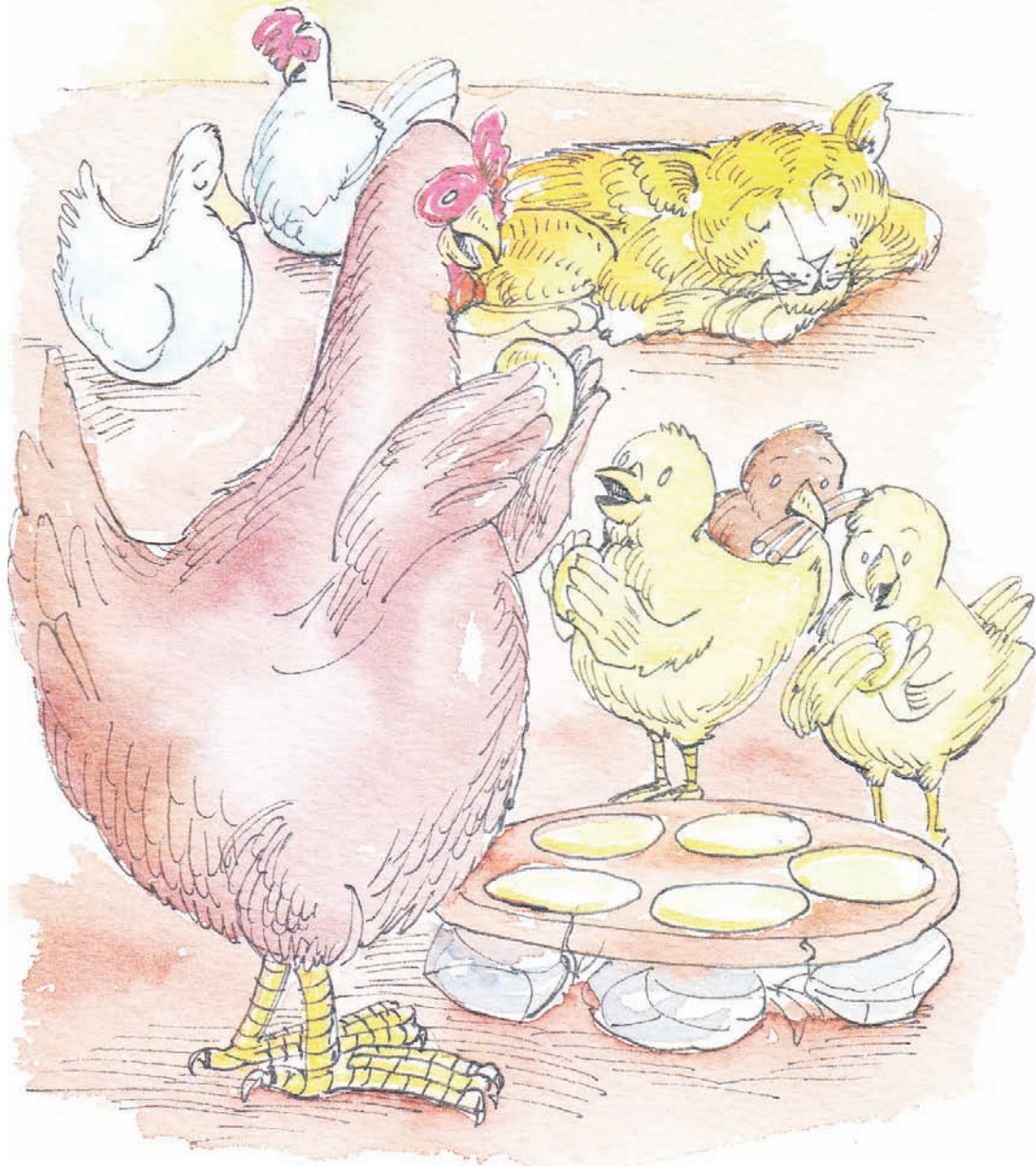
Najb'eey ntzak na jar ixiiim -ne'e ja ti ixoq ak'.
¿Naq k'a ninto'o awa'?
-Inin, ma kan ta -ne'e ja qosqul.
-Inin, ma kan ta -ne'e ja mix.
-Inin, ma kan ta -ne'e jar aachi ak'.
-Ja wi keeri', nb'an na k'a inin -ne'e jar ixoq ak'.

- K'a ja k'aa ri' njok' jar ixiim -ne'e ja ti ixoq ak'.
¿Naq k'a ninto'o awa'?
- Inin, ma kan ta -ne'e ja qosqul.
-Inin, ma kan ta -ne'e ja mix.
-Inin, ma kan ta -ne'e jar aachi ak'.
-Ja wi keeri', nb'an na k'a inin -ne'e jar ixoq ak'.

- Kaamiik ntzaq na waay -ne'e ja ti ixoq ak'.
- ¿Naq k'a ninto'o awa'?
- Inin, ma kan ta -ne'e ja qosqul.
- Inin, ma kan ta -ne'e ja mix.
- Inin, ma kan ta -ne'e jar aachi ak'.
- Ja wi keeri', nb'an na k'a inin -ne'e jar ixoq ak'.

- Inin, kan -ne'e ja qosqul.
- Inin, kan -ne'e ja mix.
- Inin, kan -ne'e jar aachi ak'.
- ¡Qas nineekuy xar waa ri' mani'! -ne'e ja ti ixoq ak'.
- Inin nintijowi kuk'iin ja taq nuuch'iip -ne'e jar ixoq ak'.

Ja ixoq ak' xuutij ja leej erachib'iil ja taq ruuch'iip.
Ja julee' chikopaa' chik cha qa xeeqa'y opoon chi
kii.

Pixab'altzij

Ja nto'ooni q'anij k'o wi' nkoohij.

Ja mix toq chi aaq'a'

Ja pa nimatinaamit K'iy Chee' k'o jun tinaamit.
 Ja ruub'ii' San Bartolomé Jocotenango.
 Ja chi ri', xuub'an k'iy juunaa', xk'eje' na jar aa
 Mate'y
 rachib'iil rumookaaj. Qas utz laj aachi.
 Q'anij ntz'ijon wi' kuk'iin ja winaqii'.

Xuub'an jun muul maxko' julee' jab' xqa'ji.
 Xtz'iila' ronojeel ja rutijko'm.
 Jaa' rachib'iil ja rumookaaj qas meeb'aa' xek'eje'
 kaan.

Xuub'an jutij pa jun aaq'a', jar aa Mate'y q'anij ma k'o ta ruwaraam.

Ma k'o ta naq ta ja nuutij.

Qas juwi' rub'anoon qaaj.

K'a ja k'aa ri', xuutz'at opoon jun mix.

Pa ruuwi' jun t'u'y rixin suub'aan k'o wi'.

Ja mix xuutzaq kaan ja ruuwi' t'u'y: klak, klak, klak.

Ja toq xuutz'at kaan jar aa Mate'y, ajninaq xel eel pan okeb'al saq.

Jar aa Mate'y ma tuuch'ob' naq nraajo' ja mix.

¡Ma ruk'ayewaal ta! ja t'u'y ma k'o ta ruupaam.

Chi re chik ja jun aaq'a' xuutz'at chik jun meej ja mix.

Jun muul chik ntajiini nuub'an sik' pa ruuwi' ja t'u'y. Klak, klak, klak.

Ja toq xuutz'at kan chik jar aa Mate'y, ajninaq chik xajnimaj eel.

K'o k'a jun aaq'a', jar aa Mate'y chi naqaj q'aaq' xwar qaj wi'.

-«Nwojtaqij na naq qas nraajo' ja mix» -keeri' xuuch'ob'.

Xuub'otz rupalaj chi re jun chama'r, xar waa ri', xuub'an kan jun taq'atik chi paam.

Ja mix xk'onk'a' jun ramaaj ja ruuwi' t'u'y.
Ma k'o ta xyakataj to, nix ta k'a aa Mate'y.
K'a ja k'aa ri', xrelesaaj ja ruuwi' t'u'y.

Cha qa k'a jalaal, ja t'u'y xno'j to chi re
suub'aan.
Qas k'ask'o' xuutz'at jar aa Mate'y
k'in qas nuuk'aq rii' xyakataj to.

Ja mix xxib'ej eel rii'.
Qas ajninaq xel eel pan okeb'al saq,
xar waa ri' xuusok eel jun ti raqan.

Ja nimaq'ab'iil, jar aa Mate'y xb'e pa tinaamit.
Rumaal chi qas utz laj aachi, xsijpaj julee' ja taq
suub'aan.
Qas ki'kotemaal xk'eje' chi paam ja ruuk'u'x.

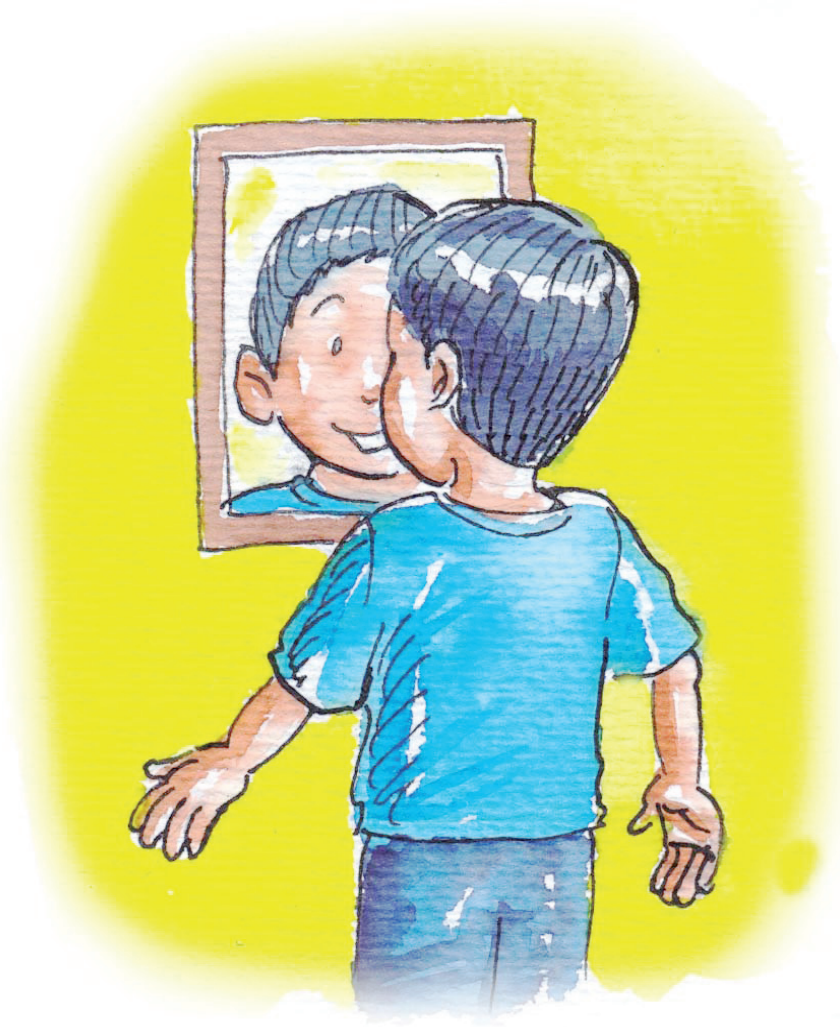
K'a ja k'aa ri' xkijl kii' ruk'iin jar aa Pala's.
 Ja taa' k'o chi paam ja jaay k'o pa juyu'.
 Ntajiini nb'ijni rub'otzoon jun ruuq'a' pa su't.

–Aa Pala's, ¿naq xuub'an jar aaq'a'? –keeri'
 xk'axaaj jar aa Mate'y.

–Xinsok to wii' ja toq xin eel to ja pan okeb'al saq
 –keeri' xk'ulub'a'.

Jaa ri' k'a q'iij xok to rejtaal, ja toq maxko' chik
 julee' winaqii' xkeemaj rutojq'axik kii' chi re taq
 naquun k'in b'anooj k'eex.

Ja nuxaamaal qas looq'

Qas looq' nna' ja nuxaamaal.
Chi paam ink'o wi'
ja toq ntz'at wii' pa woop.

Ja wi nsil wii', nuusil rii' jaa' chaqajaa'.
Ja toq nalax to chi we nintzeb'eeni
q'anij ronojel nuxaamaal chaqajaa'
ntzeb'eeni.

Ronojel ninkowiini nb'an ruk'iin:
chi nimaq chi taq ko'li silooneem.
Ninejtz'aani ruk'iin
k'in xa b'aar ta ninb'e wi' q'anij wachib'iil
wi'.

Qas nchajij ja nuxaamaal
rumaal chi qas looq' ntz'at.

Ja nuxaamaal ntz'ilori.
Inin njosq'ij chi re ya' k'in ch'apaq.
Ja wati't njosq'iij ja ruxaamaal ruk'iin jun
paxte.

Chaqajaa' nch'aj ja rusumaal nuuwi'
k'in njik.

Ja wajtij nb'iij chi ja uk',
qas utz nkeena' nek'eje' chi paam jun tz'iil laj
wii'aaj.

¡Jar inin ma ti nwaajo' nek'eje' uk' pa nuuwi'!

Chaqajaa' nch'aj weey ja toq ntzur wa'iim
wumaal.

Utz k'a ma kechikopiini.

¡K'in ma keti'ooni!

Ja toq ninmeloj to pan ajtijaal nch'aj nuuq'a'.
Jar ajtij nb'ij.

–Ja tz'iil laj taq q'ab'aaj ee ruk'aan nak'chikop.
Ja wi ma tinch'aj nuuq'a'
ma k'ayeew ta ninyawaj wi'.

Qas utz ntz'at nsil ja nuxaamaal.

Qas utz ntz'at nb'atataj wii' k'in nk'aaq wii'.

Qas utz ntz'at nb'an k'iy silooneem chi re ja
nuxaamaal.

Utz k'a, ja nub'aaqiil nek'ijyi.

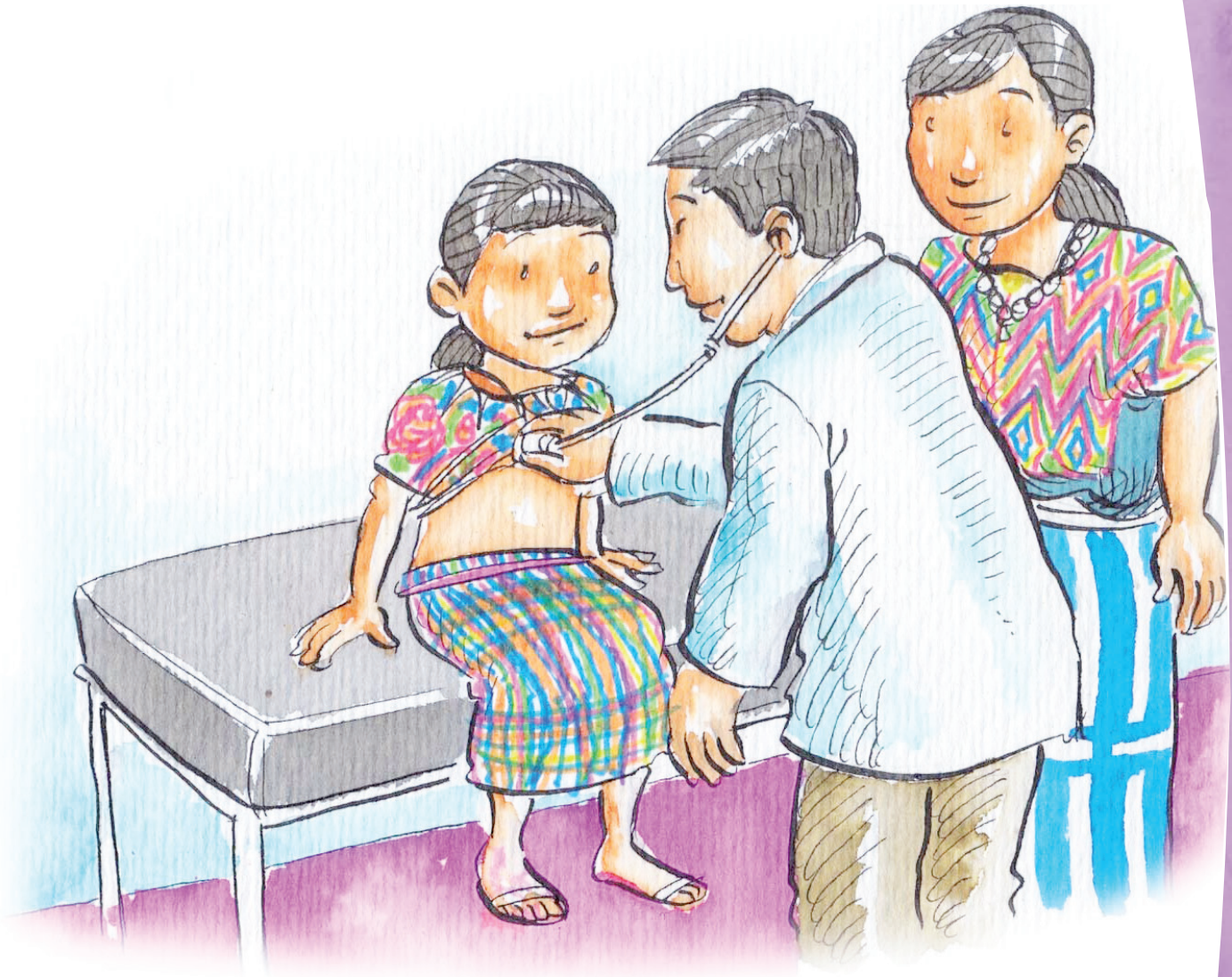
Ja wati't chaqajaa' nuusil ja ruxaamaal.

Xar waa ri' jaa' ma rojtaq ta.

Nb'ijni k'in nb'ijni.

K'o jun jun muul, nwachib'ilaj eel.

Qas looq' nna' ja nuxaamaal,
ma k'o ta nchapowi ja wi ma tinwaajo',
k'in ma k'o ta juun k'o ta ruuq'a' chi we xtink'ut ta
wii' chuwach.

Xa ruyoon chuwach ja Kunaneel nk'ut wi wii'.

Xinb'an jutij xinyawaji.

Ja Kunaneel xb'ij chi we:

-Njotob'a' na jar aapo't utz k'a nk'axaaj jar
asaasee', xar waa ri' ja nuutee' k'o wuk'iin chi ri'.

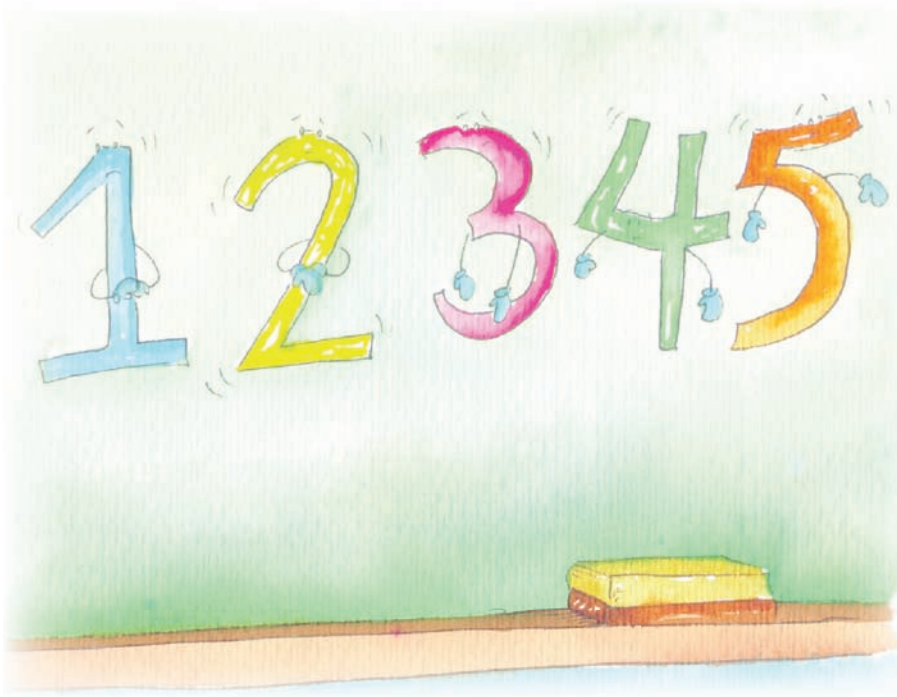
Ja kunaneel xb'ij na chi we najb'eey.

Qas looq' nna' ja nuxaamaal,
rumaal ari', nchaajij.
Ja pa taq chaaq'a',
nya' pan uxulaaneem.

Ja jun ajilab'al qas nutzix ruuwach

Xkeeb'an jun muul jar ajilab'al juun, ka'i', oxi', kaji' k'in
jo'oo'
xkeemol kii'.

Qas kixiib'een kii'.
Jar ak'aalaa' k'a jaa' xtikeecha' jar ajilab'al qas
nkutzij ruuwach.

Ee k'o chuwach ja tz'alamatz'ijb'ab'al nkek'axaj to.
«Rajawaxiik netz'ijb'aaj»
«K'a jaa k'aa ri', neeya' ruka'yib'aal owi nechololoj
taq k'olok'aaq chi riij»
«Pa ruk'isib'aal, neeb'an julee' achib'al jani' nb'iij jar
ajilab'al»

Jar ajilab'al juun xb'iij:

-Inin ninkecha' eel ja nch'ob' qaaj.

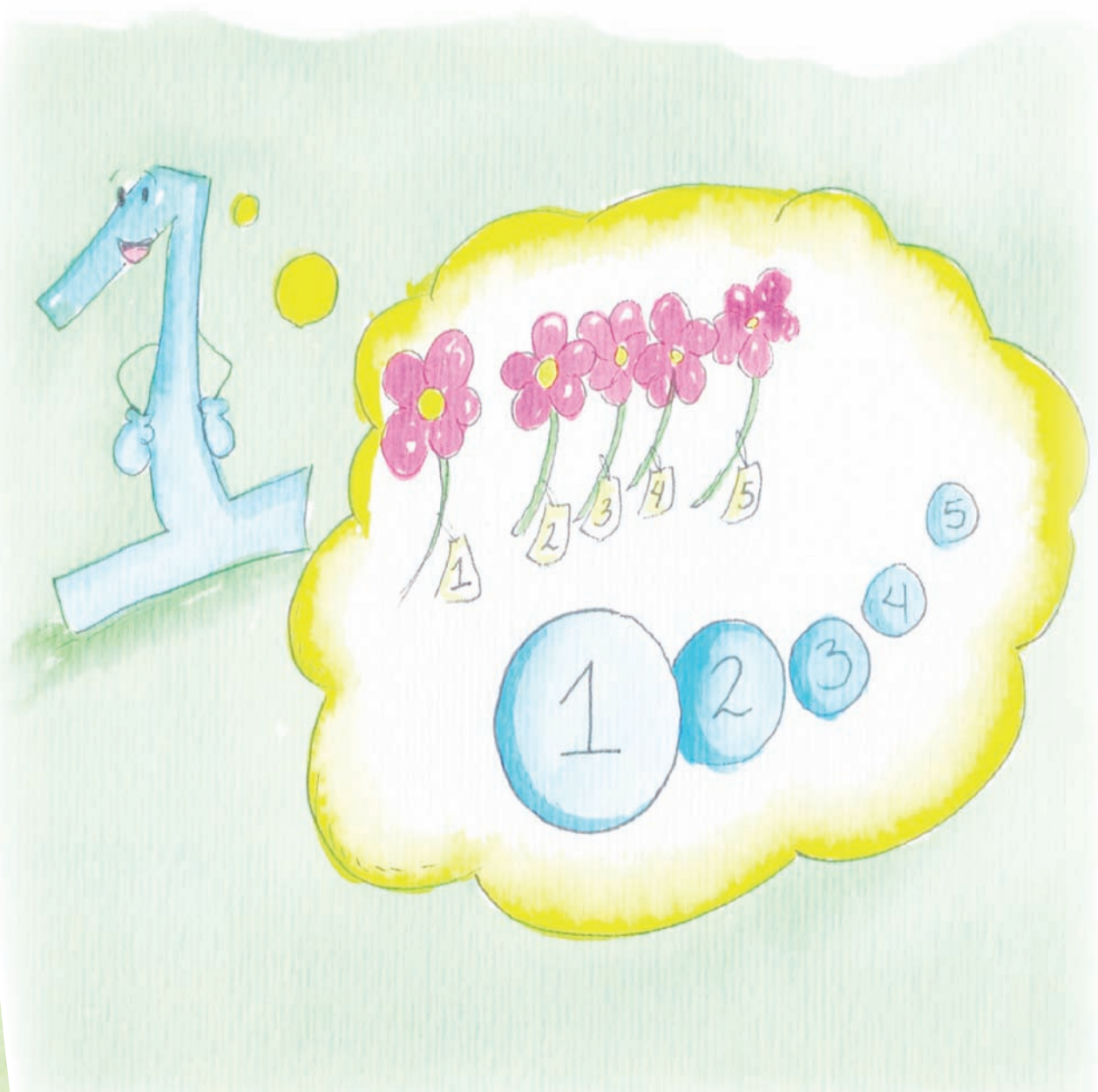
Ja wi ma ink'o ta inin, ma k'o ta nmajo' eel jar
ajilaaneem.

Ja wi nkajilaj kotz'i'j, wuk'iin inin nkeemaj eel wi'.

Ja wi nkajilaj chee', wuk'iin inin nkeemaj eel wi'.

Ja wi nkajilaj setesaaq,

chaqajaa' wuk'iin inin nkeemaj eel wi'.

K'a ja k'aa ri' jar ajalab'al ka'i' xb'ij:
-Inin ninkecha' eel ja nb'ij inin.
Ja wi ma ink'o ta inin, ma k'o ta nb'i'ni jaru'
ruuq'a' ruk'aan.
Ja taq ala'ii' k'in ixtanii' k'o ka'i' keeq'a'.

Ka'i' kaqan.
Ka'i' keewach.
Ka'i kixkin,
k'in ka'i' xe'keey.

K'a ja k'aa ri' jar ajilab'al
oxi' xb'iij:

–Inin awa' ninkecha' eel
ja nch'ob' inin.

Ja wi ma ink'o ta inin,
ma k'o ta nmajo' eel jun
k'amoj ajniim.

Ja toq ma ja'n ke'el
eel nkib'iij:

–¡Juun, k'a'i
k'in oxi'!

Konojeel qas ajninaq
nkik'amak'a' kajniim.

Ma kekowin k'aa ri' nkiq'omaj
ruuwi' jun jaay
nix ta k'a jun oxtzuk'.
Jar oxtzuk' oxi' paraaj okenaq.

Ma kekowin k'aa ri' nkiq'omaj jun chaj.

Ja chaj jani' rutz'ajtiik jun oxtzuk'.

Ma kekowin k'aa ri' nkeeb'an mookaaj
pan ox ox.

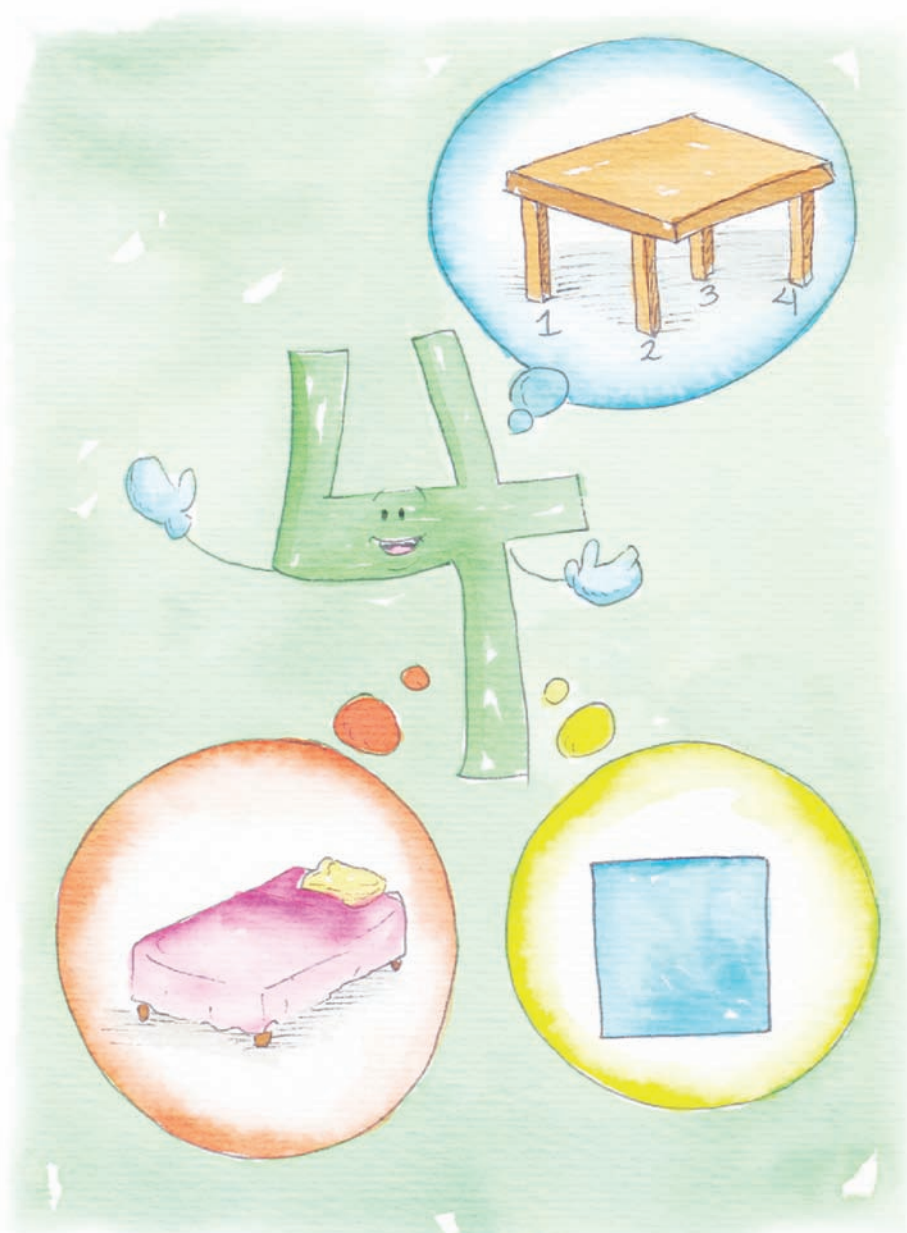
Jaa ri' ee oxi' winaqii' rajawaxiik chi re.

Jar aji lab'al kaji' xb'iij:

-Inin awa' ninkecha' eel ja nch'ob' inin.

Ja wi ma inkojtaq ta, ma kekowiini nkeeb'an rachib'al jun wa'b'al.

Jun wa'b'al kaji' raqan.

Chaaqjaa' jun ch'ajt
k'in jun jaay.

Ja jaay k'o kaji' ruuwach xaan ruk'aan
owi jani' jun kajtzuk'.

Ja kajtzuk' k'o kaji' paraaj ruk'aan.

Jar ajilab'al jo'oo' ma ti rijli naq la
 nb'iij.
 Xka'y ikom k'in ajsik.
 K'a ja k'aa ri', xb'iij:
 ¡Inin awa' ja ninkecha' eel!

Ja wi ma ink'o ta inin, ma kekowiini nkeeb'an
 rachib'al jun ch'uumiil.
 Ja ch'uumiil jo'oo' taq ruutza'm.
 Ja wi ma ink'o ta inin, ma kekowiini nkeeb'an
 rachib'al keeq'a'.
 Ja keeq'a' jo'oo' ruuwi' taq q'ab'aaj ruk'aan.

Jar ajilab'al xa jani' xkeemaj ch'ob'ooj.
 Ma kixiib'een chik ta kii'.
 Kaamiik ki' chik keek'u'x.
 Xkojtaqiiij chi konojeel k'ooli nek'aatzin wi'.
 Konojeel nexajowi k'in neb'ixaani.

Qojtaqiij qojk'ase'e jani'taq chee'

Ja ruuwach uleew maxko' julee' ruuwach chee' k'o chi paam.

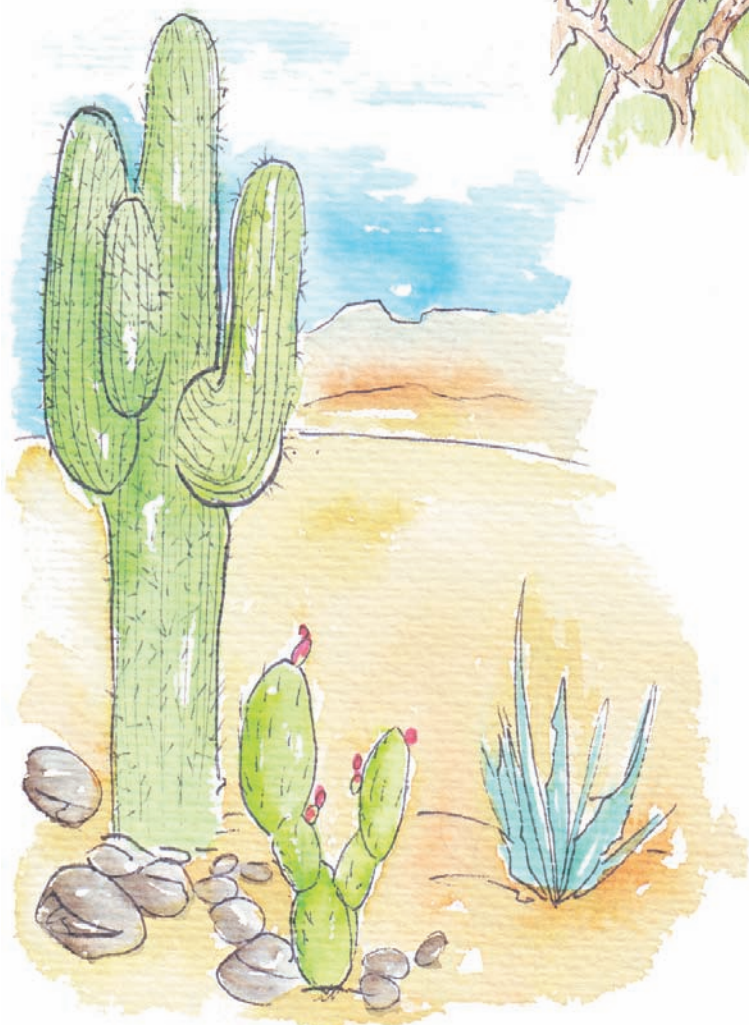
K'ooli q'aayis k'in k'ooli chee', k'ooli q'uux k'in kotz'i'j.

Julee' nkeeya' kotz'i'j k'in julee' chik nkeeya' taq k'olok'aq ruuwach.

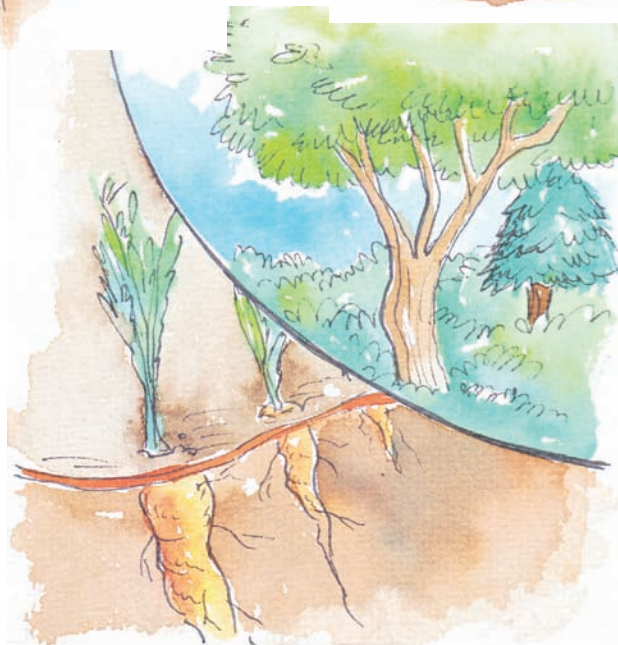
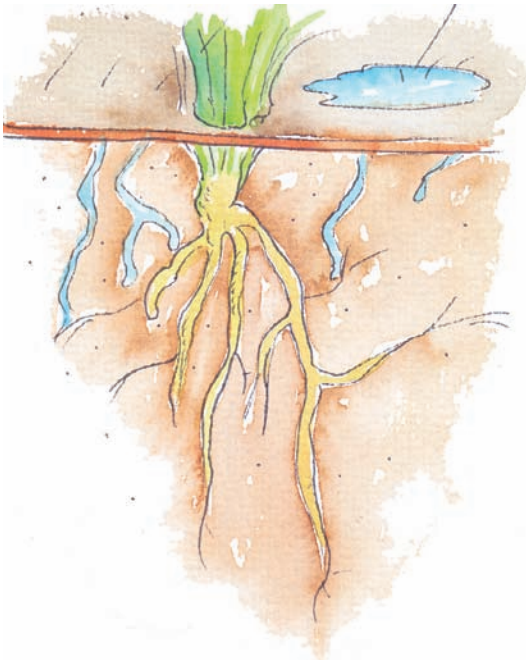
K'o taq kunab'al q'ayiis.

Chuwach ja
qaatee' uleew
maxko' julee' taq
chee'
ntajiini nk'ijyi.
Ee k'iy chi ke ja
chee'
jaljoxnaq ja k'ojlib'al
neek'ijy to wi'.
Ee k'ooli nek'ijy to
pa taq ruuwi'
juyu'.

Ja qaatee' uleew k'in ja suutz' netzuquwi.
 Ja jab' neya'aani k'in nch'aqab'a' jar uleew.
 Chi paam jar uleew, ja ya' nqa'ji, nqa'ji k'in nqa'ji
 chi ruuxee' ja taq chee'.

K'o jun jun ruuxee' qas piim k'in nimaq.
 Julee' chik qas xaax k'in ch'uuch'uj.
 Ja ya' maxko' chi julee' chee' nopon wi'.
 Chi jun jun chee' nuukoj ja ya' jani' nk'aatzin wi'
 chi re.

Ee k'o jun jun nkeeya' si'j qas k'iy ruka'yib'aal.
Julee' chik, jani' chi re nimaq chee', qas ki' ruti'jiik
ja wachiineem nkeeya'.

Ee k'o jun jun jani' ixiiim k'in kinaq', qas ki' laj riikiil
nkeeya'.

Ruk'iin ari' nqaab'an leej k'in tzakon kinaq' chi ke.

Ee k'ooli chi kaaj nejote' wi' ja toq nek'ijyi.
Julee' chik, pa taq rixkin ja ti chee' nuusep qaj wi
rii' ja taq ruuq'a'.

Ee k'ooli q'anij nkilik'b'a' kii' chuwach uleew.
Chaqajaa' ee k'ooli nek'ijy to pa taq raqan ya'
k'in pa Taq palow.

Konojeel ja chee' chuwach uleew neek'ijy wi'.
 Konojeel neetzuja rumaal ja jab'.
 Ee juwi' chi jun junal.

TKonojeel nkiq'ijla' k'in nkeeto' kii' .
 Ee k'ooli nkeeya' muuj chi ke chik julee'.
 Ee k'ooli ja chee' nkeeya' k'ojlib'al chi ke chik
 julee' nek'ase' pa taq keeq'a'
 b'aar chi ri' nkeetij wi keeyaa' k'in kiriikiil.
 Ma na k'a q'anij ejaljoxnaq ja taq chee', ma jutij
 nkeeb'an ta ch'a'ooj nix ta k'a nkitzelaj ta kii'.
 Q'anij nkeeto' wi kii'.

Keeri' jani' taq chee', ja winaqii' rixiin jar
Iximuleew jaljoxnaq qaawach.
Ee k'o winaqii' nimaq kaqan k'in ko'koj; ee k'ooli
taq q'aaq k'in taq saq.

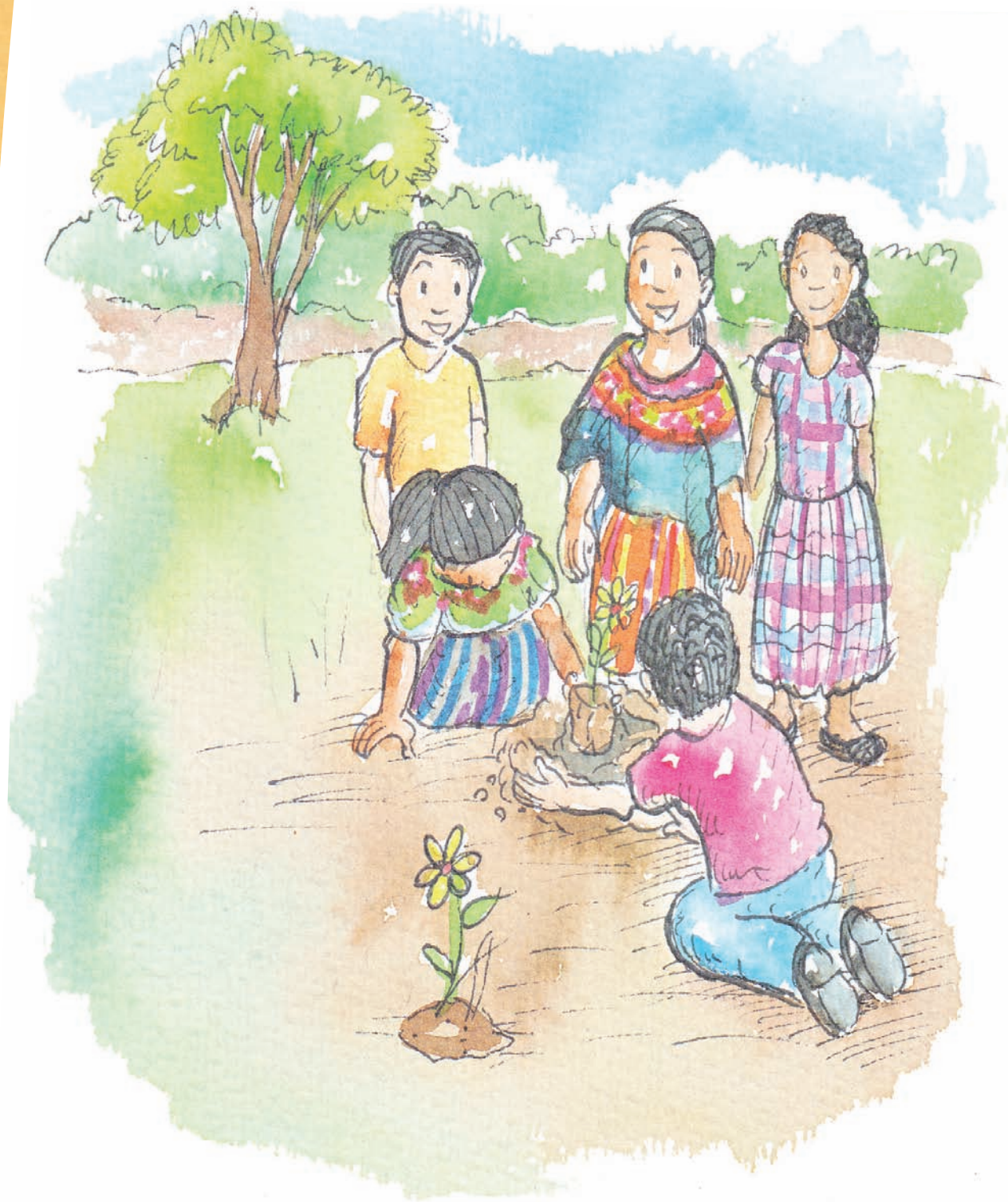

Ee k'ooli pa juyu' k'o wi' koochooch k'in ee
k'ooli chaqajaa' pa nimaq taq tinaamit.

Ee k'o mayab' winaqii', ee q'aaq taq winaqii',
xolob' winaqii' k'in rixiin julee' mokaj winaqii' chik.

Ee ko jun jun nkitzijoq k'iche', julee' chik q'eqchi',
julee' kaxlan tzij k'in julee' tzij chik.

Ja wi nqaatz'at k'in nqachajij ja taq chee'
 nqijli chi qas pa ki'kotemaal ee k'ooli.
 Rumaal k'aa ri', ¿naq k'a chi re ma tiqojtaqij
 nojk'ase'e jani' je'ee'?

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'oneem k'in chojmiineem.

Pajch'untziij

Ja q'a'xnaq laj jaay rixiin ruuwach uleew

Ja b'aar chi ri' ink'o wi' maxko' julee' jaay.
Ja qas utz ntz'at jaa' ja wixiin inin.
Chi paam k'o wi' ja nuuch'ajt k'in nunaquun.
Ja ntziyaq k'in nxajajb'.
Chaqajaa' ja ti wopak'ojlib'al b'aar chi ri' nk'oloon
wi' ja taq b'olich xenuuwil to pan ajtijaal.

Najb'eey, jaa wa' jaay ri' xa jani' julee' chik ja k'o pa tinaamit.

Xar waa ri' ja toq xojk'eje chi paam xinna' chi juwi' na chi k'ojlib'al.

Xqach'ajch'ojirisaaj k'in xqaaq'oomaaj.

Xqatzaqb'a' ja qachib'al chuwach xaan.

Xqaaya' taq qach'aakaat, ch'ajtaal k'in wa'b'al chi paam k'in xqaatzij q'aaq'.

Xqaames ruwach jaay k'in xqaatik kotz'i'j.
Xqaanuk' jun ti kikooraal ak'.
Xqanojsaaj ja ch'ajomb'al chi re ya'.
Ja kemob'al xqaaya' chi' jaay.
Chaqajaa ja k'aam b'aar nqaali' wi qii' chi
paam.

Waa ri' ninel eel wi' ja toq ninb'e pan ajtijaal.
Waa ri' nepeeti wi' ja wachib'iil ne'ultz'a'n
wuk'iin.

Waa ri' ja b'aar ninwa' wi' k'in ninwar wi'.
Chaqajaa', b'aar chi ri' nb'an wi' ja taq
nsaamaaj.

Waa ri' ninulqa'j wi' ja toq ninmeloj to pa ejtz'aaneem
pa juyu'.

B'aar chi ri' ninatin wi' pa ch'ajomb'al.

B'aar chi ri' npeeti wi' ja nutata' ja toq nmeloj to pa
saamaaj.

B'aar chi ri' nt'iiso'm wi' ja nuutee'.

Waa ri' ja numama' ntzijo'j wi' cholon k'asleemaal chi
qaawach.

Ja nmama' nb'iij chi ja qoochooch k'o jun jun muul ntzijooni.

Nuusil rii' ja ruuchii' jaay –tak'axaaj– ne'e ja numama'.

–Ma taxib'ej ta aawii' –keeri' nb'ij chi re–, jaa' ruxulaa' juyu' k'o ruuqul.

K'o sik' nak'axaj pa ruuwi' jaay –tak'axaaj– ne'e ja numama'.

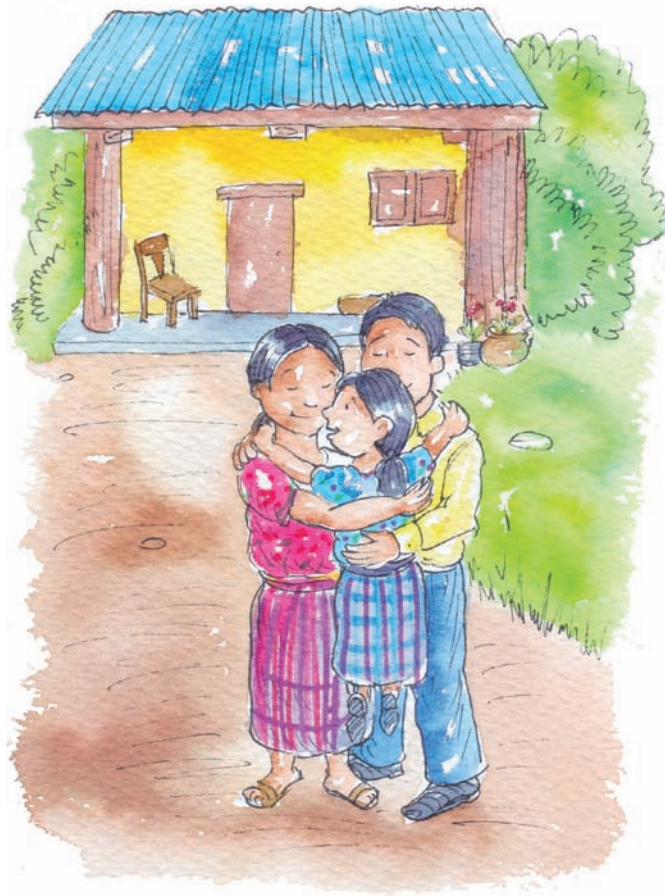
–Je'ee' ja taq chikopaa' ja nulkitija' jar ija'tz k'amoon to rumaal ja ruxulaa' juyu'.

Ja toq ninel eel to pan ajtijaal ntz'at opoon k'anajt ja woochooch.

Rumaal ari', ajninaq ninpeeti, utz k'a ajninaq ninopooni,

k'in naana' ruxlaa' ja leej k'in ja k'atan rixiin ja q'aaq'.

Ja woochooch ma k'aak'a k'in ma nim ta.
xar waa ri' chi ri' ee k'o wi' ja taq k'ojlib'al qas
nuwawaj wi wii'.
Chaaqajaa' jar okeb'al saq b'aar chi ri' nchap wi'
taq tz'uuj rixin jab'
wachib'iil ja ti nuxib'aal.
K'o jun jun muul chi re qaaq'a'
owi chi re qaaq'; ja toq ma k'o ta nojtz'atowi.

Chi paam nwaajo' nink'eje' wi' ja toq ink'o najt.
Chaaqajaa' ja toq nna' teew k'in naq'an nuupaam.
B'aar chi ri' nq'ejtej wi' ja nuutee' k'in nutata'
ja toq b'iis ink'ooli.
B'aar chi ri' ninki'kooti wi'.
Ja chi we inin, ja woochooch jaa ri' q'a'xnaq laj jay
k'o chuwach uleew.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'oneem k'in chojmiineem.

Cholontz'ij

Ja Xojooj kixiin ulaa' winaqii'

Ja tan Rita k'o pa tinaamit San Pedro Jocopilas, K'iychee'.

Ja pa taq nimaq'iij nb'e pa k'ayib'al chi rutz'ajtiik ja xojooj kixiin ulaa' winaqii'.

Qas utz nuutz'at ja tziyaq, rumaal ja ruka'yib'aliil, ruuch'aab', rsumal keewi' k'in q'iniq'oteem rixiin kiiij. Chaqajaa' qas utz nuutz'at jani' nkeesil kii' k'in nkichojmij kii'.

Ja rumama', rutata' k'in runimaal ee juun chi ke
ja winaqii' ee ajxojola'ii'.

Q'anij nchojl wi chi re ja rub'eyaal xojooj
nkeeb'an chi jun junal.

Qas utz nuutz'at jani' nkeeb'an chi re ruk'ujtiik
ja cholon k'aslemaal k'in ja taq b'ajnikiil rixin
rutinaamit.

Ja tan Rita nraajo nxojo chi kikojol ja winaqii'
ajxojola'ii'.
Rumaal chi k'a ti ko'li, xb'ix chi re chi ma kan ta.
Q'anij ee achi'aa' wi' ja nexojowi.

Ja tan Rita ma tuuch'ob naq chi re.
Jaa' rojtaq chi nkowiini nuub'an ja xojooj.

Ja tan Rita q'anij ntijoj wi rii' chi re ja xojooj ronojel tiqa'jq'iij.

Q'iij q'iij q'anij nchojmij wi jutziit ja ruxoojooj.

Q'anij k'o chik pa ruuwi' ronojeel ja siloj rii'iil rixiin ja xojooj.

Ja nuuna' jaa' q'anij utz chik nxojowi ja rixin jun nimaq'iij pejtinaq ri', xar waa ri' nuuch'ob' qaaj chi ma ti ajob'ex chi re, rumaal chi k'a ti ko'li.

Chi naqaaj opoon chik ja xojoj, ja tan Rita xb'ij chi re rutata':

–Nwaajo' nink'eje' chi kikojol jar axojola'ii'.

Ja rutata' qas k'ask'o' xk'axaaj xbij chi re:

–¿Jani' k'aa ri'? Ma awojtaq ta wan natxojowi.

Ja Rita xb'ij chi re:

–Wojtaq chi keeri'. Rumaal k'aa ri' ntijoon to wii' ronojel q'iij.

Ja tan Rita xuuk'ut chuwach ja rutata' chi qatzij wi' rojtaq ja xojoweem.

Qas utz na nuub'an chi re ja xojooj chi keewach jun jun winaqii' ee k'o chi kikojol jar ajxojola'ii'.
Qas k'ask'o' xuutz'at ja rutata'.

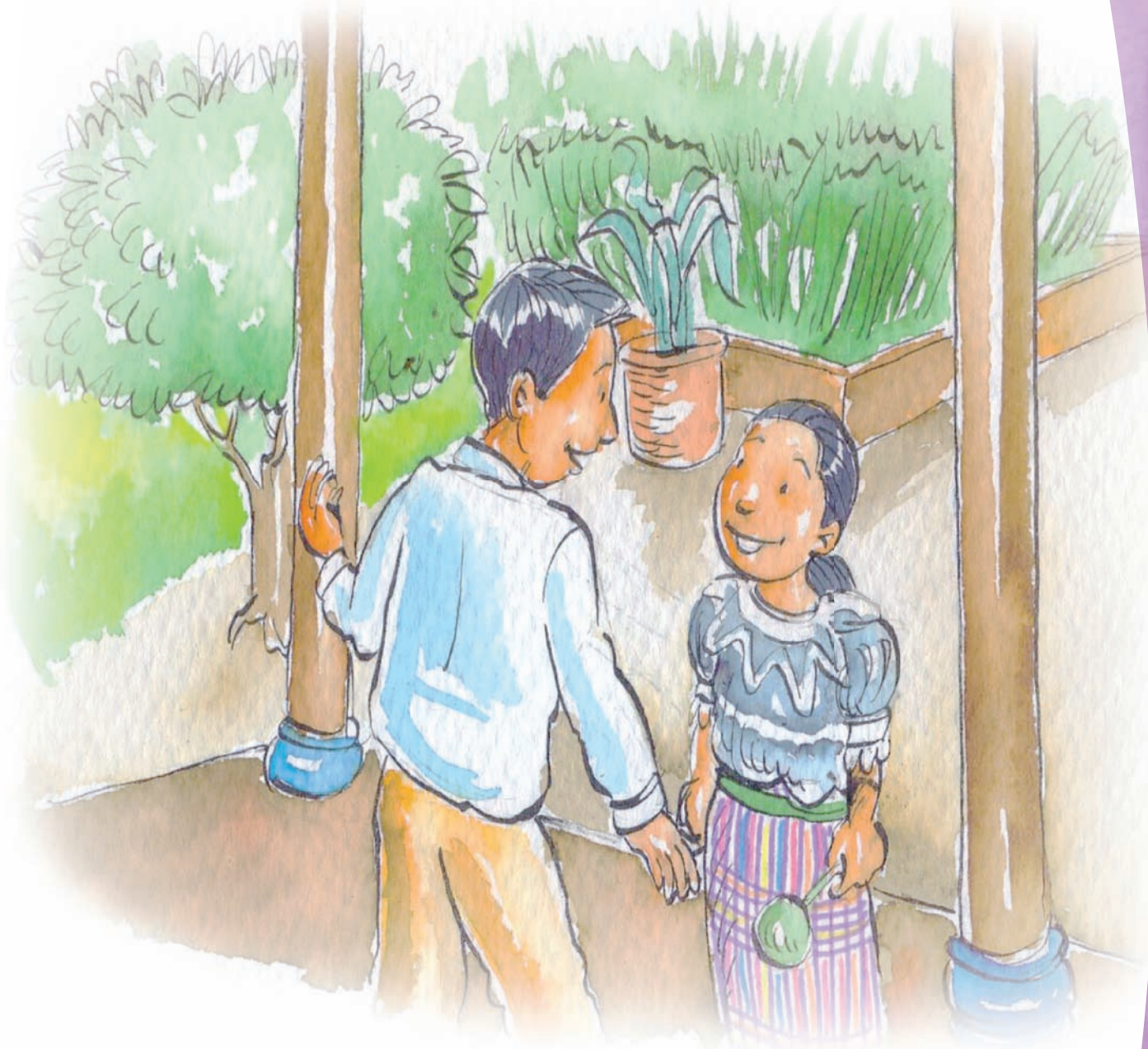
Ja rutata' xb'ij chi re: –Qas utz natxojowi, xar waa ri' ma utz ta natxojo chi kikojol jar ajxojola'ii'.
Ma jutiiij okenaaq ta jun ixoq chi kikojol jar ajxojola'ii'.

Ja tan Rita xb'iij chi jaa ri' ma rub'eyaal ta.
Ma ti ch'ob'otaj rumaal naq chi re ma utz ta nok
chi kikojol jar ajxojola'ii'.

Q'anij k'utuun wi chuwach chi rajawaxiik
nawojtaqiiij ja ruk'asleemaal k'in b'ajnikiil rixiin ja
tinaamit. ¿Naq chi re k'a ma ti kaajo' nk'eje' chi
kikojol jar ajxojola'ii'?

Ja rutata' ma tich'ob'taj chik rumaal naq
nk'ulub'ab'eej ja rume'aal.
Xa kee wa' xb'ij chi re ri': –Qatzii nab'iij.
Qatzii chi nanimaaj ja qab'ajnikiil k'in
naaya' ruuq'iij ja ruuk'u'x qab'ajnib'aliil.
Atet chaqajaa' k'ol aaq'a' jani' inin
natk'eje' chi kikojol ja mookaaj ajxojola'ii'.

Ja tan Rita xxojowi ja rixin nimaq'iij.
Qas xuutij ruchojq'aaq' chi paam ja xojooj k'in
maxko' utzilaj taq tziij xkochij chi ke ja winaqii'
rumaal ja rukowil ruuk'u'x k'in ronojeel ja
silooneem qas xeruub'an.

Xar k'aa ri' xuumaj to xojooj ronojel juunaa'.
Chaqajaa' ee k'o chik julee' taq ixtanii' xe'ok chi
paam ja mokaaj kixiin jar ajxojola'ii'.

iQas ta qan yuquyaaq awixkin!

Ja numama' xuuchol chi we ja nawalin tzii kixiin jar umul.

Nb'iij chi ja toq k'a ti ko'l na ja numama' jar umul rixin tinaamit K'iychee' ma qas ta yuquyaaq ja kixkin.

Xar waa ri' pa jun tiqa'jq'iij chi paam jun chanooj b'aar tikoon wi' awan k'o jun umul qas ki' ruuk'u'x ntajiini nuutij jun aj.

Q'anij tzajqnaq ruuwi' ruk'iin ja wa'iim, ma k'o ta naq ta nuuch'ob' chik xa q'anij jaa' wi' ja k'opin aj k'in k'opin aj. Ja chi paam ari' q'iij ja taq chikopaa' netzijooni.

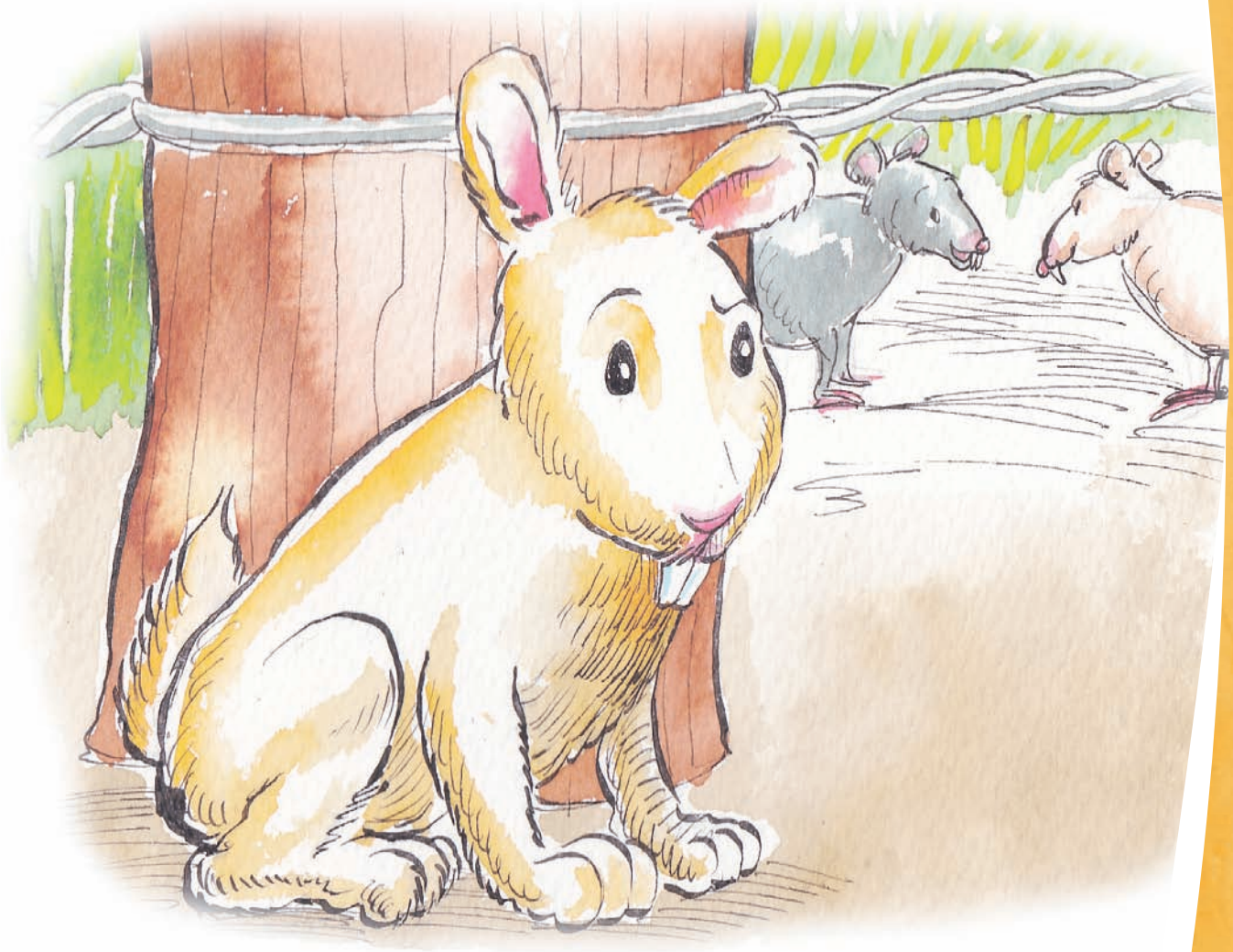
Ja q'aqanimach'ooy nb'iij:

–¡Qas ta qan xinqajb'eej! Xinwijli jun jul ja maxko' julee' ixiiim chi paam.

Jar ixiiim qas nimaq k'in q'an nka'yi. Xa jani' cha'oon kaan utz k'a inin ja ninwilowi.

–Qatziiij chi xaqajb'eej, rumaal chi jar umul qas nkeecha' ja utz laj ixiiim. Nkeek'am eel pa kik'oajib'aal k'a ja k'aa ri' nkeetij. –Keeri' nb'iij ja saqanimach'ooy.

Jar umul xk'axaaj ja tzijooneem. Jani' chi re ja tziiq
qas xb'i'x chi ke jar umul. Qas nik'ooneel k'in q'anij
ronojeel nraajo' nrojtaqii. K'a ja k'aa ri' xt'i'l opoon
chik jutz'iit k'in xwawaj rii', chi riiq jun tz'aaq, utz k'a
nk'aaxaaj chi utz ja tziiq.

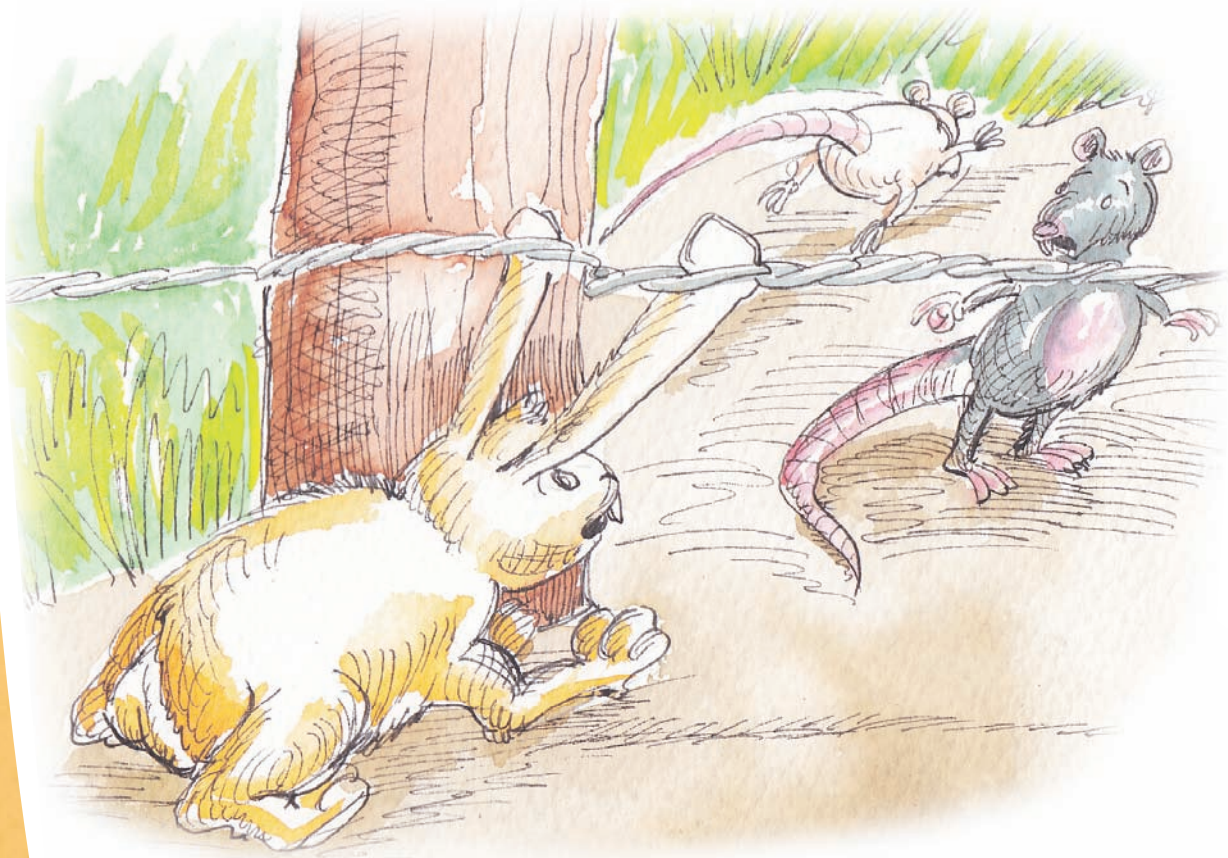

–Jar inin ma ti nwaajo' xtikojtaqij ta jar umul chi
xinwijli ja jun jul. Ja wi xtikijli je'ee', nkee'kam eel
ronojeel jar ixiiim k'in q'anij ma k'o ta nkeeya' kan
ari' chi we inin ja nok ta ti nuuwaay chi paam
ja jun junaa' ri'. –Keeri' nb'iij qas pan ejqaal ja
q'aqanimach'ooy.

–Ma rumaal ta qas ink'axaneel, xar waa ri' ḡb'aar chi ri' k'o wi' ja jul? Ma taxib'ej ta aawii'. Ja wi nk'axaj chi aawe xa rumaal nwaajo' natnuuto' chi ruchajixiik ja ti ab'eyomal –keeri' jar ak'axaneem xuub'an ja saqanimach'ooy.

Ja q'aqanimach'ooy xuumaj rub'ixiik b'aar chi ri' k'o wi' ja jul. Jar umul utz k'a nk'axaaj chi utz, xraajo' xuuyuuq najoj ja rixkin pa ruuwi' ja ti tz'aaq; xar waa ri' ja rixkin xch'ape' kan pa k'amach'utach'ijch'. Ja toq maxko' nuutij ruchojq'aaq' chi rlesaxiik ja rixkin, xa jani' neyuqutaji ja ka'i' rixkin. Maxko' yuquyaaq xe'eeli ja toq xkeetz'at opoon ja ch'ooyaa' qas kow xkib'ij kaan:

–jQas ta qan yuquyaaq ja julee' xkinaaj! k'in q'anij pa k'amak'oj ajniim xeeb'e.

Ja toq xkowiini xuutor to rii' jar umul, ja rixkin qas netzaqma'y kaan. K'a ja k'aa ri' xeruumaj kesijliik k'in qas neruyakya' pa jun paraaj k'in pa juun chik. Qas kixb'el runa'oon xuumaj eel b'ijneem pa juyu' k'in xluq'b'a' eel ja taq rixkin.

K'a ja k'aa ri' xk'axaj opoon ruub'iix jun ti ajxik' chikop. Xuutz'at chi utz chi ja toq nimaq chik na ja rixkin nq'alajin na chi utz ja qulaaj k'in sik' k'o chi runaaqaaj. Xq'a'x chi naaqaaj ja raqan ya' k'in xk'axaj kaan chi utz ja ruuqul ya'. Qas nki'kooti rumaal ari' qas maxko' nuuk'aaq rii'.

Cha qa k'a jalaal xk'axaj opoon
ssssssssssssssssssssssssssssssssssss k'in xb'iij:
-jJaa le' jun qulaaj ri' wojtaq naq choq rixiin!
-k'in ajninaq xuumaj eel b'atatan rii'.

Qas ko'snaq to chik ja toq xpa'e' chuwach jun rokorik ya', k'ask'o' xuutz'at ja yuquyaq rixkin k'in kee wa' xb'iij ri':

–Qas ta qan utz eyuquyaq chik ja wixkin. Kaamiik nk'axaj chik keeb'iix jar ajxik' chikop k'in nk'axaj chik ja toq k'o ruk'ayewaal pejtinaq. Chaqajaa', juwi' chik ntz'ajtiik, ma kinsajch chik ruk'iin jun nimach'ooy.

K'as pa k'akoj rii'iil xb'e pa juyu' chi ruchojliik ja xb'anataj chi re.

Xar k'aa ri' rumajoon to ja pa tinaamit K'iychee', konojeel jar umul qas yuquyaq chik kixkin. Kaamiik qas pa b'atatan rii'iil ne'el eel. Qas ajninaq nkik'amak'a' kajniim rumaal ari' q'anij xa b'aar chi ri' ta neqaatz'at wi' pa qanimatinaamit Iximuleew.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'oneem k'in chojmiineem.

Tzijooneem

Ja nimaal k'in inin

Ja nuub'ii' inin tan Lucía
Ink'o ruk'iin nuxiib'aal aa XEEP, wati't
k'in wikaan aa Carlos.
Ja nutata' k'in nuutee' xeeb'e pa saamaaj.

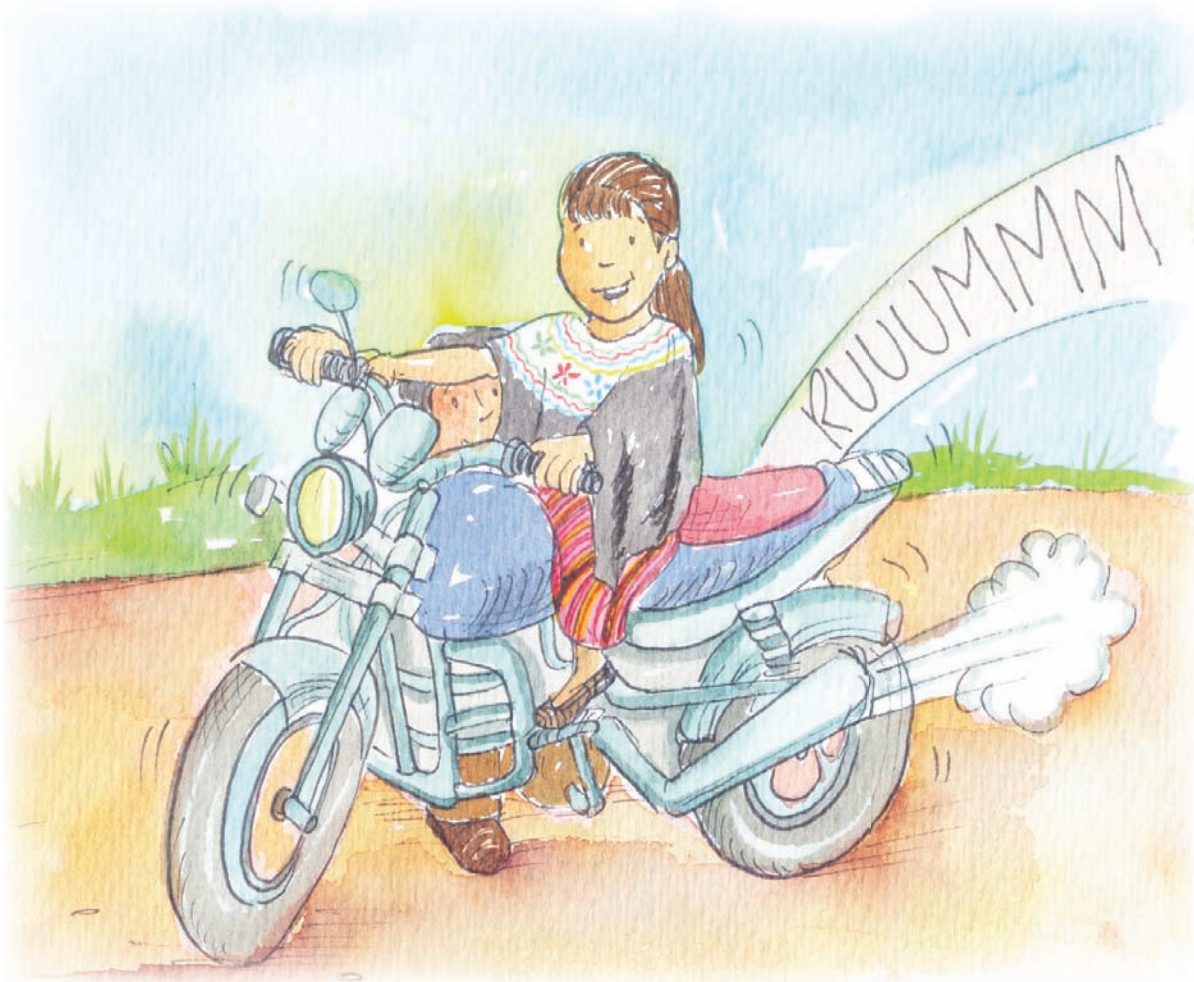
Ja wati't nb'iij chi jar inin rajawaxiik keeri' nineeli
jani' nuutee'
k'in ja nuxiib'aal, jani' nutata'.
Rumaal chi jar inin inixoq k'in jaa', aachi.
Ja nch'ob' inin ma kee' taa ri'.

Xinb'an jun q'iij xinb'e chi riij ja wikaan aa
 Carlos pa k'ayib'al jaay.
 Xojb'e chi riij rukejach'ijch'.
 Xyujtaji pa b'eey.
 Xtzajaq eel jun ti ch'utach'ijch' chapob'al rixiin.
 Xinto' chi runujk'iik.

Xinya' ook ja ti ch'utach'ijch'.
 Ja wikaan xb'ij chi we chi jaa' ma tikowiini.
 Nb'ij chi we chi ja taq ch'utach'ijch' qas taq no'y.
 Jaa' ma k'o ta rusamajib'aal nnuk'b'eej ja
 ruuch'ijch'.
 Ja nch'ob' inin rumaal chi jaa' ma ti ka'y chik.

K'a ja k'aa ri' xb'ij chi we:
–Rajawaxiik ninaato' chi rutzi'jiik.
Q'alaaj ja wi xkatkowiini.
;K'in xinkowiini!

Ja kejach'ich' xsiloob'i ;ruuuuuuummmmm!
ja toq xintzik.
Ja toq xkink'ijyi nk'eje' na jun nukejach'ijch'.

Ja toq xinmeloj to, xinb'ij chi re ja nuxiib'aal:
;Kaamiik jar inin injani' nutata' chik!

;K'in jar inin injani' chik nuutee'! –keeri' xb'ij chi we.
K'a ja k'aari', xuuchol chi we:

Ja toq ntajiini nuutzak qariikiil ja qati't,
xti'on ruupaam.

Qas itzeel xinna' k'in xinxib'ej wii'.

Xech'upij to sik'aj k'in xinto' chi rutzajkiik.

Xinya' eel jutz'iit kaab' ruk'iin k'in xinya' chi re.

K'a ja k'aa ri' xwari.

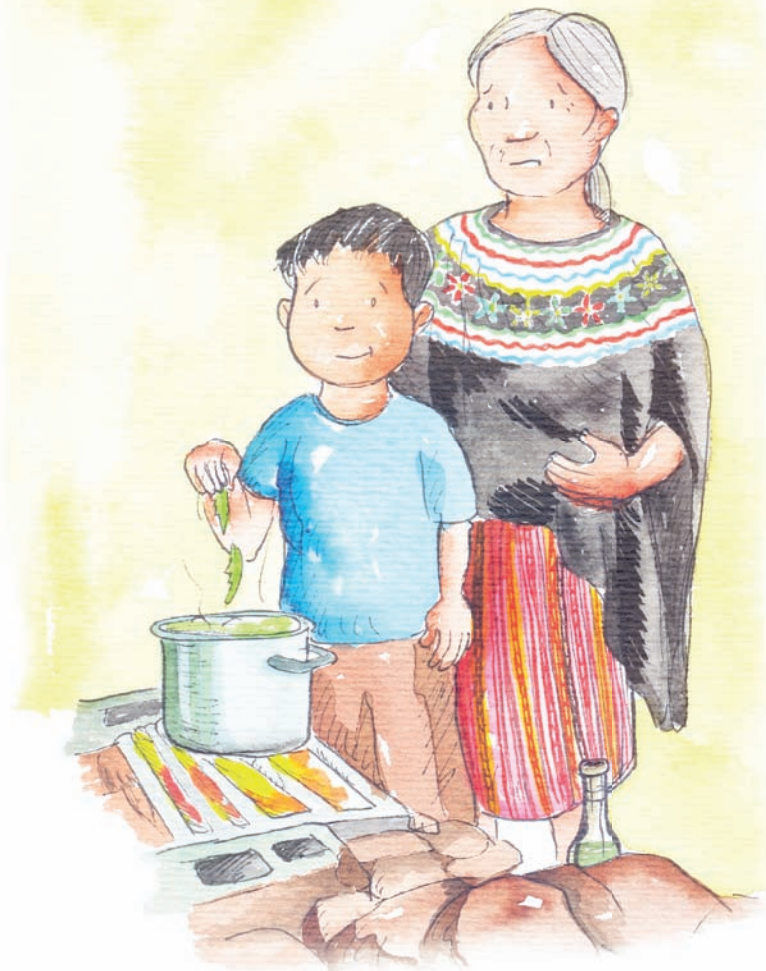
Ja toq xyakataji qas nuuchap ja ruupaam.

Rumaal ari', xinto' chi rutzajkiik ja kinaq'.

Xinjosq'iij, xinch'aj rij k'in xinya' pa jun t'u'y.

Xinch'aj laq k'in xinya' chuwach wa'b'al.

Chaqajaa' xinmes ruuwach jaay.

Ja wikaan aa Carlos xa xtzeb'eeni.

K'on jun jun muul nojejtz'aani chi b'anoj riikiil.
Julee' muul chik, taq ch'ijch' k'in ajtijaal.
Juunaam chik nojb'e chi kichapariik taq
mi'xachikop.
Ma kinkich'olij chik ja toq nwaajo' ninjote' pa
ruuwi' chee'.

Ja wikaan nb'ij chik chi we chi nto' ja toq njoq'taj
chik ja rukejach'ijch'.
Nuuk'ut keeb'ii' winaqii' chi we, xar waa ri' xa
nmestaaj.
Kaamiik ja toq ninb'e chi rij pa k'ayib'al jaay,
chuwach nink'eje' eel wi'.
Nchap eel ja b'ijnisab'al k'in nb'an eel ja
q'alasalqul.

Ja toq xkinnimari nloq' eel na jun nukejach'ijch' nk'am eel pa saamaaj.

Ja ti nuuchaaq' nb'ij chaqajaa' chi nraajo' jun rixiin jaa', rumaal chi nraajo' nooki jun chajineel. Ja nch'ob' inin tzajko'mineel owi kunaneel xtok wi'.

Qas utz nuutz'at nb'e chi riij ja wati't pa q'oloj ichaaj.

Max ta kunaneel xtok wi'.

Inin chaqajaa' nwaajo' ninooki kunaneel.

Ja nekunaani taq chikopaa'.

Ruuk'iin ja nukejach'ijch' ninb'e pa juyu'.

Nb'an opoon ja q'alasalqul ja toq xkinb'e'opooni chi woochooch.

Keeri' jani' nuub'an ja wikaan aa Carlos.

Ja nuxiib'aal k'in inin ojjuwi' chi jun junal,

Ja wi nqaajo', nojkowiini nojsamaji k'in

nojejtz'aani juunaam.

Ja tix Bernardo

K'o jutiiij jun tix aa Bernardo ruub'ii'.
Ma jutiiij neruuch'ob' chik ta ja julee'.
Rumaal chi qas nim, qas maxko' nuub'an chi ke ja
julee' chikopaa' chik k'in k'a ja k'aa ri' nerutzeb'eej.
Xuub'an jun q'iiij, ja toq tz'aaneem nuub'an kuk'iin
rachib'iil pan ajtijaal, xuuk'am jun aab'aj
k'in xuuk'aaq eel chi kiiij.

Jar aab'aj q'anij xuusok pa rixkin ja keej Cándido
k'in maxko' julee' kik' xel chi re. Jar ajtiiij Yuqaqul,
nb'isooni, xto'o rixiin. Xuub'otz chi re jun ti
nak'atziyaq. Jar aa Cándido qas nooq'i, xar waa
ri' jar aa Bernardo qas nerutzeb'eej, nrawaj rii'
chuwach jar ajtiiij.

–jQas ta qan ooq'eel jar aa Cándido! –keeri'
nb'iiij.

Jun q'iij chik, maxko' chaqi'j chi' xpeeti chi re.
Xb'e pa raqan ya' chi ruti'jiik ya'. Julee' keej ntajiini
ne'ejtz'aani.

Jar aa Bernardo xuuk'am julee' ya' chi re ruutza'm
k'in xuutix eel chi kiiij. Jar aa Gilberto, ja ti ko'l keej
q'anij xpa'ji k'in ma rojtaq ta nsi'owi. Ja tan Felipa
xuuk'aaq eel rii' pa ya' rumaal chi qas jab'el nsi'owi.
Jaa' xeto'o to ja xel to wi' pa ya'.

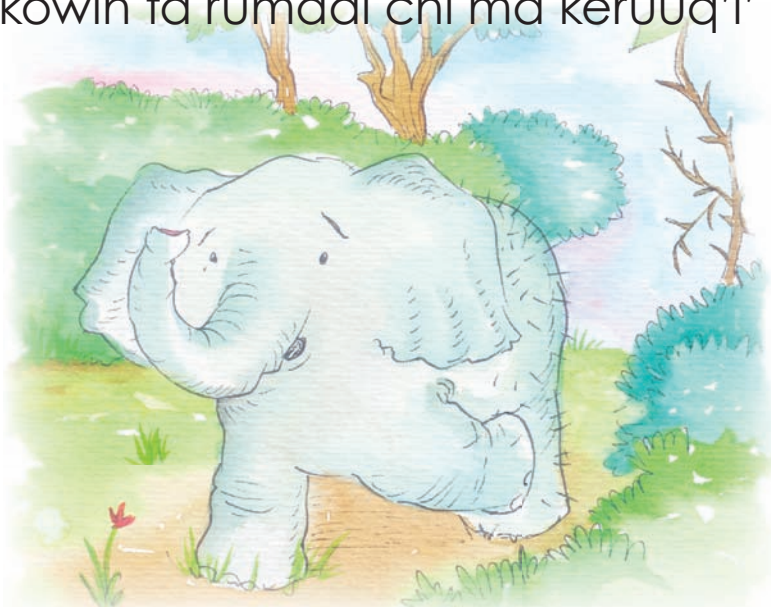

Jar aa Gilberto maxko' teew xuuna' k'in k'a ja k'aa
ri' xyawaji rumaal. Ja tix Bernardo qas nerutzeb'eej
ja taq keej.

Jun nimaq'ab'iil, jar aa Bernardo ntajiini nuutij k'im pa juyu'.

Xq'a'x eel chi naqaaj jun chee' maxko' ruk'iixaal. Jar aa Bernardo ma xuutz'at ta k'in q'anij xech'ike' eel chi riij k'in pa raqan.

Jar aa Bernardo xraajo' xrelesaaj eel, xar waaa ri' ma xkowin ta rumaal chi ma keruuq'i' chi re ja raqan.

Xtz'ub'e' chi ruuxee' ju chee' k'in xooq'i. K'a ja k'aa ri', xuuch'ob' ee chi nb'ijn eel utz k'a nerukanoj rutoo'iik. Pa b'eey xerijli wi' ja taq keej. Ja toq xeruutz'at opoon, xb'ij opoon chi ke: –jKeej, teb'ana' jun utziil kineto'o! Ja julee' k'iix ri' maxko' neti'ooni.

Ja keej xkib'ij kan chi re:

–Ma katqaato' rumaal chi q'anij xaak'aaq eel jar aa Gilberto pa raqan ya' k'in laj xjiq'i. Kaamiik maxko' yaawaa'.

Rajawaxiik nawojtaqiiij ma ke'atzeb'ej ta k'in ma ke'aayuq' ta ja julee' chik.

Ja tix Bernardo, qas nb'isooni, xqasaj qaaj ja ruuwi' k'in xuumaj eel chik jutiiij ja b'ijneem.

Toq k'aa ri', xerijl chik ja rachib'iil rixin pan ajtijaal. Xk'utuj chi ke chi nkeeto'; xar waa ri' ma xkeeto' chaqajaa'.

Qas kiyewaal rumaal ja xuub'an kan chi re aa Cándido, ja keej.

Jutij chik jar aa Bernardo xqasaj qaaj ja ruuwi' k'in xuumaj eel chik b'ijneem.

Jar aa Bernardo qas nk'an an qaaj ruuyoon, ja toq xpeeti jun k'ooy chi ri' ntajiini nuuk'aaq rii' pa ruuq'a' chee'. Rtaralb'een to k'in ntajiini nuutz'at to ronojeel ja qas nb'anataj chi re. Jaa ri' jun ajno'jiil k'ooy. Xpa'e' chuwach jar aa Bernardo k'in xb'iij chi re:

–Xaatz'at le' nimalaj tix, maxko' itzeel ab'anoon
k'in qas e'ayuq'uun ja julee' chik.
Kaamiik, ma ti kaajo' natkeeto'. Jar inin, ja q'anij
ronojeel ntz'atoon, natnuuto' ja wi xtawojtaqij k'in
xtaab'an ka'i' rub'eyaal ja qak'aslemaal.

Jar aa Bernardo qas pan oq'eej kee wa' xk'ulub'a':
–Utz ari', nb'an ronojeel ja xtab'ij chi we ajno'jiil
k'ooy, xar waa ri' tab'ana' jun utziil, tawelesaaj ja
k'iix k'o chi wiiij.
–Ja rub'eyaal k'aslemaal ja waa ri': –ne'e jar
ajno'jiil k'ooy–: Ja wi ma tawaajo' nattz'i'looxi
ma ke'atz'iila' ta k'a ja julee' atet. Chaqajaa'
rajawaxiik ne'aato' ja julee' chik, utz k'a, je'ee'
natkeeto' ja toq rajawaxiik chi aawe.

Ja k'ooy xuuto' jar aa Bernardo chi relesaxiik ja k'iix k'in xkunaaj. Keeri', ja tix Bernardo xuub'an ronojeel ja rub'eyaal k'aslemaal xb'i'x chi re rumaal jar ajno'jiil k'ooy.

Kaamiik qas ki'iil nejtz'aani kuk'iin ja rachib'iil rixiin pan ajtijaal k'in q'anij nuuto' wi' ja ti chikop k'o rajawaxiik chi re. Chaqajaa' ja taq sanik k'in ja taq pepe'.

Ninkowiini ninooq'i, ja wi nwaajo'

Xinb'an jun q'iij xink'eje' kan pa roochooch
wach'aalaal tan Lidia.

Ja nutata' xuuk'am eel ja nuutee' pa kunab'al jaay.

Toq ari' xalaxi ja ti nxiib'aal.

Pa jun ch'ijch xkeek'am eel wi'.

–K'ayeew rub'anoon– neche'e.

Ja toq ma ja'n ti b'e ja nutata' xb'ij kan chi we:

–Aa Pala's, max ta k'a xkatoog'i,

Tulqa'j chi aawe chi jar achi'ii' ma ke'ooq'i.

K'a ja k'aa ri' xinruq'ejtej kaan.

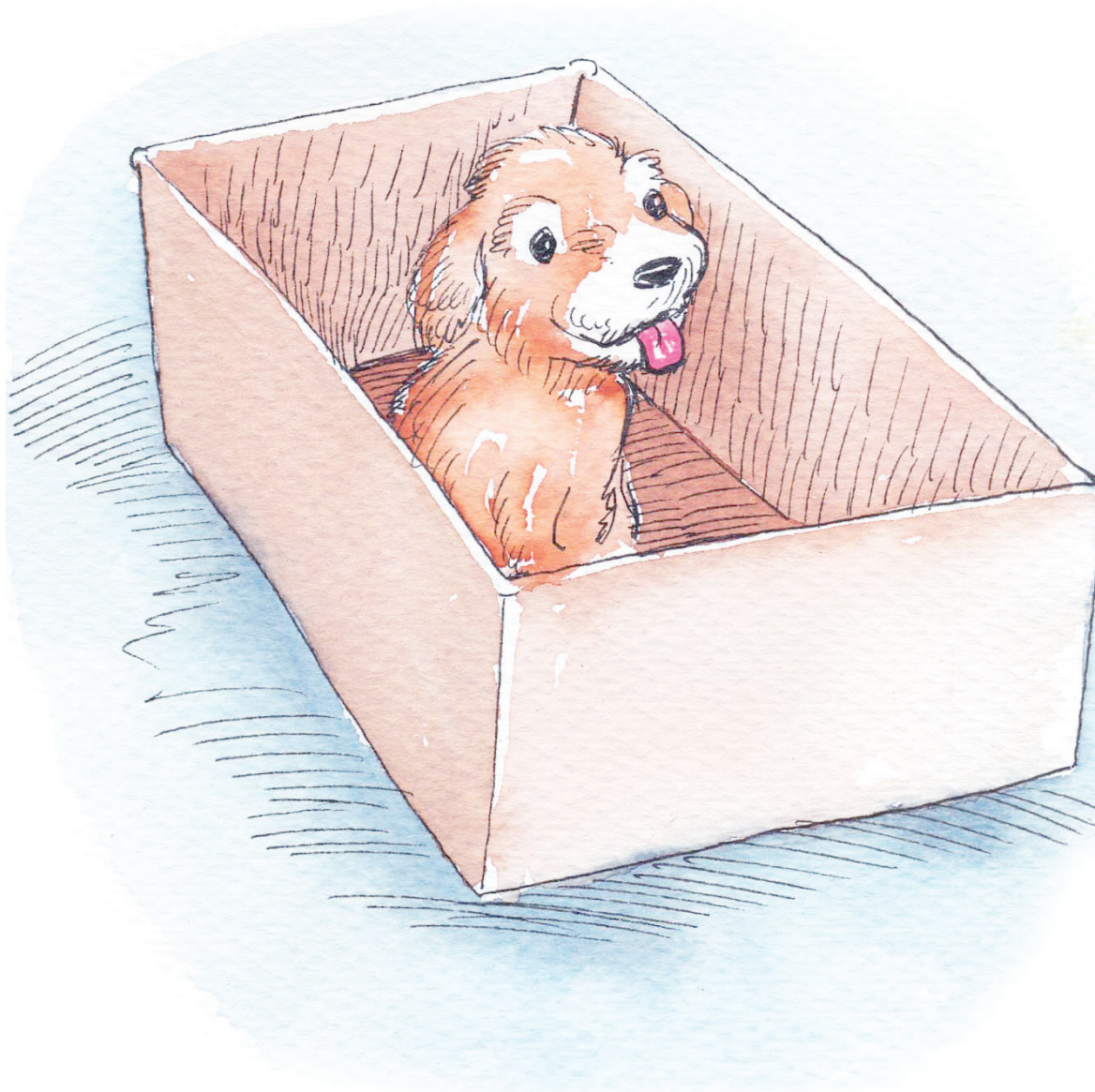
Jar inin qas itzeel xuub'an ja pa nuuqul rumal b'iis.

Ja tan Lidia xinruuk'am eel pan ajtijaal.
Xb'ij chi re ja wajtij chi ja nuutee' xb'e pa
kunab'al jaay.

Ja wajtij xinruuk'am eel kuk'iin ja wachib'iil.
Ma inki'iil ta jar ink'o qaj chi ri'.

Ja toq xinmeloj to, xinwa' ruk'iin ja tan Lidia.
K'a ja k'aa ri', xinruuk'am eel chuwach jaay.
-K'o jun sijpaneem nya' na chi aawe -keeri' xb'ij
chi we.

Ja chuwach jaay k'o jun ti kaxoon rixin xajajb'.
Chi paam k'o to wi' jun ti tz'i' qas ti ko'li.

Ja ti tz'i' maxko' nti'ooni.

–ǵNaq chi re ma ti kajb'a'ǵ – xink'axaj chi re.

–B'iis k'ooli rumaal ruutee' k'in taq ruch'aalaal –
keeri' xinruk'ulub'a'–. Awixiin atet, utz k'a nok ti
awichib'iil.

K'a ja k'aa ri' xqaak'am eel pa b'ijneem.

Ja tan Lidia xeruq'ijla' to ja tan Xuwaana, ja
rachib'iil.

Ja pa ruuchii' roochooch k'ooli ja taa' Tuun.

Tz'ub'uli pa jun ch'akat.

Ntajiini nooq'i.

–ǵNaq chi re nooq'iǵ –keeri' xink'axaj chi re ja tan
Lidia.

–Nooq'i rumaal chi k'a ma jaru' ta q'iij xkami ja
tan Berta –keeri' xb'ij chi we.

Ntajiini nooq'i rumaal b'iis.

Ja taq rumajoon tzij ruk'iin ja tan Xuwaana,
jar inin xink'eje' kan chuwach jay.

Xenuk'axaj opoon ja taq ch'iip nkib'ixaj «piyo, piyo»
etaran chi riij ja keetee'.

Ja taq qosqul, «¡kua', kua'!» keeri' nkeeb'en chi riij ja
keetee'.

Ja taq mix «¡miyaw, miyaw!»

Ja keetee' ntajiini netzuquwi.

Xa ruyoon ja nuutz'ii' ma ti siloob'i.

Ja toq xojmeloj to xojq'a'x to chuwach jun
k'ayib'al jaay.

Jun aachi maxko' chi tze'b' nuub'an,
xar waa ri' k'o ya' pa ruuwach.

–ǵNaq chi re nooq'i? –keeri' xink'axaj chi re ja tan
Lidia.

–Nooq'i rumaal tze'b' –keeri' xinruk'ulub'a'.

Pa jun q'iij chik pan ajtijaal k'o ju ti alaa' xpa'ji.
Q'anij xuuqol ruuch'ajk.

Maxko' xooq'i.

–ǵNaq chi re nooq'i? –keeri' xk'aaxaaj ja tan
Mari'y.

–Nooq'i rumaal rupoqonaal –keeri' xb'i'x chi re
rumaal jar ajtij.

Ja toq xinopon pa jaay xinchol chuwach ja tan Lidia.

Xinb'ij chi re: –Jar inin chaqajaa' maxko' nalax to chi we ninooq'i.

Jaa' xinruq'ejteej k'in xb'ij chi we:

–Kattooq'i aa Pala's, kattooq'i ja wi nalax to chi aawe.

¡Qas ki'iil xink'eje' qaaj!

Ja toq ma ja'n kinwari ja ta Lidia xsik'ij qaaj julee' ta cholontz'ij pa wixkin.

Q'anij ma xinna' ta xinwar qaaj.

K'a ja k'aa ri' xulqa'ji ja q'iij sabado (saq'iij)

Rumaal chi jaa ri' q'iij ma kinb'e pan ajtijaal.

Xink'eje' kan pan ejtz'aaneem ruk'iin ja nuutz'ii'.

Ja ta Lidia xinrusik'ij opoon k'in xb'ij chi we:

–¡Katajo' na aa Pala's, kaamiik qatz'ij chi xkattooq'i!

Ja toq xinjaq ja ruuchii' jaay chi ri' k'o wi' ja nuutee' rachib'iil ja ti nuuchaaq'.

Xinq'ejteej k'in xinooq'i.

–ǵNaq chi re natoosq'i aa Pala's! –keeri' xk'axaj chi we ja ta Lidia.

ǵNinooq'i rumal ki'kotemaal! –keeri' xinb'ij chi re.

Ja ti nuuchaaq' chaqajaa' nooq'i.

K'in ja nutata' nb'iij:

–ǵNaq chi re nooq'i?

–Nooq'i rumal naq'aani ruupaam –ne'e ja nuutee'.

–Mani' –ne'e ja nutata'–, nooq'i rumaal chi qas ooq'eel.

Ja toq xtik'ijyi inin nk'ut chuwach,
 chi nkowiini nooq'i ja wi nb'isooni,
 chi nkowiini nooq'i ja wi npa'ji k'in nuusok rii',
 chi nkowiini nooq'i rumaal tze'b'eeneem.
 K'in chaqajaa' rumal ki'kotemaal.

Ja kika'yiib'aal jar ajxiik' chikopaa'

Ja najb'eey konojeel jar ajxiik'chikopaa' q'anij xq'aqko'j kiiij. Xar waa ri' k'o ruk'ayewaal. Maxko' nkeeb'an ch'a'ooj ja toq nkeetzaq jun ti keexiik'. Nkib'iij chi juun chik xeleeq'an eel. Chaqajaa', ja te'eejaa' nekeetzaq ja taq kaal k'in jaa wa' taq kaal nkeesach ja ti keesook.

Xkeeb'an jun q'iij ja Qosqul Te'eej qas nuutzop chik ja Qosqul Tati'xeel ja toq ntajiini nejtz'aani ruk'iin ja ti ralk'uwaal. Xuuch'ob' qaaj chi jun Xijk k'o ruk'iin ja raal.

Jun q'iij chik ja Te'eej Xijk xuusach ruusook. Pa ruusook jun Te'eej Nimach'ok xok wi' k'in jaa wa juun ri' maxko' xyakataj ruyewaal.

Xuub'an k'a jun q'iij ja Te'eej Xkin xulqa'j jun runaa'ooj.

–jQak'utuj chi re ja Qaatee' Ruwach Uleew chi tik'axa' ja qaka'yib'aliil jani' rub'anoon chi ke ja taq kotz'l'j! –ne'e. Konojeel jar ajxik'chikop xkik'axaj opoon.

Ja Te'eej Ruuwach Uleew xrajob'eej, xar waa ri' k'o jun k'utuuneem xb'ij chi ke: «ma k'o ta juun itzeel ta xtutz'at opoon chik ta jun rachib'iil k'in ma k'o chik ta ch'aooj nkeeb'an. Chaqajaa', ewonojeel nixb'ixaani chi rumaltiyoxixiik».

Ja xijqalen kan rub'ixiik chi ke konojeel jaa' ja Xijk.

–jXb'ij chi ke konojeel jar ajxik'chikop!, jMoloj rii'iil ruk'iin ja Qaatee' Ruwach Uleew utz k'a nqaak'ax ruka'yib'aliil qiiij qonojeel, chi re chik ja jun mook q'iij nqaamol qii' pa rusaqiil ja k'icheelaaj! –keeri' qas nb'iij pa xik'aaneem.

Jar ajxik'chikop qas pa ch'ob'ooj xek'eje' wi' utz k'a qas ta utz ja kika'yib'aliil xtikeecha' kaan ja toq xtopooni ja q'iij. Ja toq xopooni ja nimalaj q'iij, xkeemol kii' qas pa ki'kotemaal k'in xkisutij kii' chi riij ja Te'eej Ruwach Uleew.

Ja najb'eey xtzijon opoon jaa' ja Ch'ok:
 –Nwaajo' q'aaq naaya' ja wiij rachib'iil jun jun taq
 nuuxiik' xaar utz k'a qas jab'el rutz'ajtiik ja toq
 nink'eje' chuwach q'iij.
 Ja Te'eej Ruwach Uleew xuuk'am ja rusamajib'aal
 k'in xq'omaj eel riij chi q'aaq, ja julee' ajxik'chikop
 chik qas nkib'ij qaaj chi
 qas jab'el ruka'yib'aliil xuucha' ja Ch'ok.

Ja ti K'el jaa' chik xuucha' ti ruka'yib'aliil:
 –Jar inin nwaajo' taq ka'yib'aliil saq, xaar k'in q'an
 chi ronojel nuxaamaal.
 Xb'e chik ja q'uuq' k'in xk'utuuj:
 –Jar inin nwaajo' xa ruyoon rax nel to pa nuuwi'
 nopooni k'a b'aar chi ri' nk'i's wi' ja yuquyik laj
 nuujeey, k'o ta taq tz'iit xaar chi re ja nq'alajjiini ja
 toq nuuk'aaq rii' q'iij chuwach. Chaqajaa' taq tz'iit
 saq rachib'iil q'aaq k'in ja nuuk'u'x
 q'anij kaq chi juun.

Ja q'uuq' qas jab'el rutz'ajtiik xk'eje' kaan. Ja toq
 xkeetz'at ja julee' ajxik'chikop chik xkib'ij chi re
 jKatxik'aani pa jororeem!

Ja q'anaxiik' xpeeti chik k'in xb'iij:

–Qas utz ntz'at ja ruuch'aab' q'iij, nwaajo' jani' ruuch'aab' q'iij ninka'yi. Q'an ja nuka'yib'aal taya'a'.

Ja nimak'el qas pan oq'eej xopooni:

–Utz k'a ja julee' ajxik'chikop chik ninkeetz'at, nwaajo' naaya' chi we ja ka'yib'aliil qas jab'el rutz'ajtiik awuk'aan.

Ejqaal ejqaal, konojeel ja julee' chikop chik xeq'a'xi

pa ruuq'a' ja Te'eej Ruwach Uleew

Ja toq xk'i'si ronojeel ja ka'yib'aliil k'in ja taq ajxik'chikop

qas neki'kooti rumaal ja kitz'ajtiik chik kaamiik, ja Te'eej Ruwach Uleew

xuumol eel ja taq rusamajib'aal k'in xuumaj eel chik ja ruub'eey chi roochooch.

Cha qa k'a jalaal xk'axaj opoon jun qulaaj.

Pa b'eey qas ajninaq pejtinaq wi' ja Litz Litz:

Kemon Tziiij - Najb'ey ruuxee' ajtijaal

–jTawayeb'ej na, tawayeb'ej na, tab'ana' jun utziil! –keeri' nb'iij–, k'a ink'o na inin. Qas k'anajt ink'o wi', rumaal ari' qas maloo' xinulqa'ji. Inin chaqajaa' nwaajo' nk'ax nuka'yib'aliil.

Ja Te'eej Ruwach Uleew qas juwi' xuuna' ja toq xuutz'at opoon:

–Ma k'o chik ta ja ka'yib'aliil wuk'iin.

Ja ti Litz Litz qas pa b'iis xmeloji –tik'eje' na k'a chi la', xar waa ri' ja ka'yib'aliil xq'aqko'j qas wan ti jab'el chaqajaa'– keeri' nb'ij qaaj.

Ja Litz Litz qas ruki'kooj xt'i'l opoon ajninaq. Ja Te'eej Ruwach Uleew xmuub'a' ja rusamajib'aal k'in qas pan ejqaal xtike' qaaj xq'omaj eel jutz'it ti ruutzoop ja ti ajxik'chikop.

Ja toq k'a xtzuri, ja Te'eej Ruwach Uleew xki'kooti.
Jar ajxik'chikop nexik'aani k'in qas nkeek'ut ja
taq keexiik'; ma k'o chik
ta juun nch'ojiini. Chi jun junal qas nkeetz'at kii'
k'in nkeemay ja kika'yib'aliil.
Rumaal k'aa ri', utz k'a nkimaltiyoxb'eej,
xkeech'ob' neb'ixaani junalik.

Chi jun junal juuwi' ja ruub'iix xuub'an. Jaa ri'
keeb'iix, elenaq to k'a q'iij saq
k'in kaamiik qas ronojel keek'u'x nkeeya'
ki'kotemaal ja toq neb'ixaani pa taq nimaq'ab'iil.

**«Keeri' jani' taq ajxik'chikop, ojoj chaqajaa'
nojkwiiini nqaaya' ruuq'iij ja k'iyab'ajnikiil k'o
chi qakojol utz k'a nqaaya' ki'kotemaal pa
qak'aslemaal»**

Bibliografía

1. Congreso de la República de Guatemala (1996) Código de la Niñez y la Juventud) (consultado en 2010).
2. UNICEF (1990) Convención sobre los Derechos del Niño. (consultado en 2010).
3. Política Nacional en Discapacidad, versión resumida. Guatemala, junio 2006. (consultado en 2010).
4. Convención sobre los Derechos del Niño. <http://www.unicef.org/spanish/crc/> (consultado en 2010).
5. Anónimo. Popol Vuh. <http://www.bibliotecasvitales.com/biblioteca/obrasdeautoranonimo/PopolVuh/PopolVuh> (consultado en 2010).
6. Sacristán, Pedro Pablo. Cuentos infantiles. <http://www.cuentosparadormir.com/infantiles> (consultado en 2010).
7. <http://www.curriculumassociates.com> (consultado en 2010).
8. EnCuentos. Cuentos infantiles y recursos educativos. <http://encuentros.com> (consultado en 2010).
9. <http://www.scribd.com/doc/19971231/Adivinanzas-infantiles> (consultado en 2010).
10. <http://www.viajeaguatemala.com/Quiche/> (consultado en 2010).
11. La herencia hispana. Lecturas. Comprensión de lecturas II, Guerra Publishing, Inc. Texas. <http://guerrapublishing.com> (consultado en 2010).
12. Peoples Education. Keep on Reading! United States of America, 2007. (consultado en 2010).
13. PRODESSA. Informe de Auto-diagnóstico Educativo y Propuesta Educativa integral para la Zona Reyna. «Conocer la realidad para transformarla...» Guatemala, Junio de 2008. (consultado en 2010).
14. Roncal Martínez, Federico, Comp. Currículo y Derechos de la Niñez y la Juventud, Módulo 3. Programa Lasallista de Formación Docente. (consultado en 2010).
15. Salgado, Antonio. Las mejores fábulas para niños. Selector Actualidad Editorial. 1992. Vigésima primera reimpresión. Marzo 2004. (consultado en 2010).

